

Πανεπιστήμιο Κύπρου
Τμήμα Βυζαντινών και
Νεοελληνικών Σπουδών

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Νεοελληνικής Φιλολογίας

Χαρά-Μαρία Παναγιώτου

**«Άτομο και Κοινωνία στα Πρώιμα Κυπριακά Διηγήματα
(1878-1920)»**

Διπλωματική εργασία για την απόκτηση του τίτλου
Magister Artium

Ερευνητική Σύμβουλος: Αφροδίτη Αθανασοπούλου, Επίκουρη Καθηγήτρια

Μέλη Εξεταστικής Επιτροπής: Ειρήνη Παπαδάκη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Ελευθέριος Παπαλεοντίου, Επίκουρος Καθηγητής

ΛΕΥΚΩΣΙΑ

Μάιος 2021

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	4
Εισαγωγή	5
Ο θεσμός της οικογένειας	9
ΜΕΡΟΣ Α. Κοινωνία	14
I. Το χωριό.....	14
1. Η ζωή στο χωριό	15
2. Η «κλειστή κοινωνία» του χωριού.....	20
3. Πανηγύρια	22
II. Η πόλη	26
1. Η ζωή στην πόλη.....	27
2. Θέατρο.....	31
ΜΕΡΟΣ Β. Το άτομο	33
I. Γυναίκα	33
1. Η ζωή της γυναίκας του χωριού.....	35
2. Οι ασχολίες της γυναίκας του χωριού.....	38
3. Γάμος/προίκα	44
4. Η γυναίκα της πόλης και οι ασχολίες της	47
II. Παιδί	49
1. Φτώχεια	49
2. Παιδική εργασία.....	51
3. Εκπαίδευση	53
4. Παιδική θνησιμότητα	61
5. Ορφάνια.....	64
III. Κοινωνικό περιθώριο	66
1.Ο τρελός/ Η τρελή του χωριού.....	67
2. Η πόρνη	72
3. Δουλικά: Υπηρέτες και υπηρέτριες.....	74
Συμπεράσματα	78
Βιβλιογραφία	80

Ευχαριστίες

Για την υλοποίηση της παρούσας εργασίας θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την επόπτριά μου κα Αφροδίτη Αθανασοπούλου για τη συνεχή καθοδήγησή της και τις καίριες επισημάνσεις της καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνάς μου. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω και στον καθηγητή μου κ. Λευτέρη Παπαλεοντίου, στον ερμηνευτή και ερευνητή της παραδοσιακής μουσικής Κύπρου κ. Μιχάλη Ττερλικκά, αλλά και στον πρόεδρο του Λαογραφικού Ομίλου Λεμεσού κ. Κωνσταντίνο Πρωτοπαπά για την άμεση βοήθειά τους στην εξεύρεση βοηθητικής δευτερογενούς βιβλιογραφίας για την έρευνά μου.

Πολλά ευχαριστώ επίσης χρωστώ στην οικογένειά μου για την πολύπλευρη και ουσιαστική στήριξή της προς εμένα, και ιδιαίτερα στην πολυλατρεμένη μου γιαγιά Μαρία για την εξιστόρηση προσωπικών της βιωμάτων που ήταν πολύ βοηθητικά για τη δημιουργία μιας πιο ολοκληρωμένης και τεκμηριωμένης εικόνας για τα όσα εντόπιζα και κατέγραφα μέσα από τα κυπριακά διηγήματα.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία έχει ως κύριο θεματικό της άξονα τη σχέση ατόμου και κοινωνίας, όπως αυτή παρουσιάζεται στα πρώιμα κυπριακά διηγήματα και αφηγήματα της περιόδου 1878-1920. Πρωτογενή πηγή της έρευνάς μου αποτέλεσε το δίτομο έργο *Πρώιμα διηγήματα-αφηγήματα στην Κύπρο (1878-1920)* το οποίο επιμελήθηκε ο Χρίστος Χατζηαθανασίου.¹ Κριτήριο των επιλογών της έρευνάς μου, που οδήγησαν στη συγκρότηση του τελικού αποτελέσματος, υπήρξε η συγκέντρωση στοιχείων και αναφορών από τα πρώιμα κυπριακά διηγήματα που τεκμηριώνουν τις υφιστάμενες ιστορικές μαρτυρίες για το άτομο αλλά και την κοινωνία της Κύπρου κατά τον 19ο και 20ό αιώνα. Η μελέτη μου έχει τη μορφή του εντοπισμού, της καταγραφής, της κατηγοριοποίησης και της ερμηνείας των χαρακτηριστικών τόσο της αγροτικής και αστικής κυπριακής κοινωνίας όσο και των ατόμων τους.

Πληροφορίες για το άτομο και την κοινωνία υπάρχουν και αντλούνται από τα αρχαιακά και τα ιστορικά τεκμήρια της Κύπρου. Εντούτοις παραμένει άγνωστος ο τρόπος με τον οποίο οι διηγηματογράφοι της συγκεκριμένης περιόδου παρουσιάζουν τη σχέση ατόμου και κοινωνίας. Η σχέση αυτή, όπως προέκυψε από την έρευνά μου, χαρακτηρίζεται από πολλές επιμέρους συνιστώσες. Οι οικογενειακές σχέσεις και τα έθιμα του τόπου, η γυναίκα και το παιδί, αλλά και μορφές κοινωνικά περιθωριοποιημένων ανθρώπων είναι οι σημαντικότερες εικόνες που σκιαγραφούνται στα αγροτικά αλλά και στα αστικά πλαίσια των διηγημάτων. Ποια είναι λοιπόν, ακριβέστερα, τα χαρακτηριστικά της κοινωνίας, όπως παρουσιάζονται μέσα από τα πρώιμα κυπριακά διηγήματα; Ποιες είναι οι ειδικότερες μορφές που σκιαγραφούνται; Ποια τα χαρακτηριστικά τους και ποιος ο ρόλος τους; Θα προσπαθήσω να απαντήσω σε αυτά τα ερωτήματα μέσω της έρευνάς μου.

---

¹ Οι βιβλιογραφικές παραπομπές που γίνονται στα διηγήματα της έκδοσης αυτής παρατίθενται στο κυρίως κείμενο και δηλώνονται με τη χρήση του Α΄ ή Β΄ τόμου και τον αριθμό της σελίδας τους. Για παράδειγμα, το απόσπασμα του διηγήματος «Α159» εντοπίζεται στον Α΄ τόμο, στη σελίδα 159.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κοινωνικοϊστορικό πλαίσιο

Η περίοδος με την οποία ασχολούμαι (1878-1920) αποτελεί μια από τις πιο ενδιαφέρουσες περιόδους τόσο για τη νεοελληνική όσο και για την κυπριακή ιστορία. Το 1878 η υπό οθωμανική κυριαρχία Κύπρος, μέσω των διαβουλεύσεων της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης, της Συνθήκης του Βερολίνου αλλά και της μυστικής πολιτικοοικονομικής συμφωνίας μεταξύ Οθωμανικής και Βρετανικής Αυτοκρατορίας, πέρασε στην αγγλική διοίκηση. Τον ίδιο χρόνο ιδρύθηκε και το πρώτο ελληνικό τυπογραφείο στην Κύπρο, γεγονός που αποτέλεσε τον καταλυτικό παράγοντα για την έκδοση των πρώτων εντύπων.²

Η εμφάνιση των πρώτων εντύπων ξεκλείδωσε τον τομέα της λογοτεχνικής, και ευρύτερα πολιτιστικής παραγωγής, δίνοντας την ευκαιρία στους Κυπρίους λογίους για μια πιο στενή παρακολούθηση της ευρύτερης πνευματικής κίνησης.³ Επομένως, το 1878 θεωρείται ως μια πολύ σημαντική χρονιά για το κυπριακό γίνεσθαι, αφού αποτέλεσε την εναρκτήρια χρονιά της Αγγλοκρατίας και της εμφάνισης των πρώτων κυπριακών διηγημάτων, με τα οποία θα ασχοληθούμε εδώ.

Ο τύπος, λοιπόν, ως ένας πολύ σημαντικός πυλώνας συνέτεινε στην ανάπτυξη και παραγωγή της κυπριακής λογοτεχνίας και ειδικότερα, όπως θα αναφερθεί και στη συνέχεια, του κυπριακού διηγήματος που κατά τη χρονική περίοδο 1878-1920 βρισκόταν σε ένα στάδιο ζύμωσης και προπαρασκευής. Η ανάπτυξη του τύπου έδωσε την ευκαιρία σε πολλούς λογοτέχνες να παρουσιάσουν τη δουλειά τους στις σελίδες του. Εφημερίδες, περιοδικά αλλά και σειρά ημερολογίων που εκδόθηκαν εκείνη την περίοδο συνέβαλαν κατά πολύ στη συστηματική καλλιέργεια της λογοτεχνικής παραγωγής στο νησί.⁴ Η πρώτη περίοδος της κυπριακής λογοτεχνίας καλλιεργείται κυρίως μέσα από τις στήλες των εφημερίδων της εποχής.⁵

---

² Αικατερίνη Χρ. Αριστείδου, «Η παραγωγή και το εμπόριο της Κύπρου κατά τους ΙΗ'-ΙΘ' αιώνες», στο: Γεώργιος Κ. Ιωαννίδης (επιμέλεια), *Η ζωή στην Κύπρο τον ΙΗ και ΙΘ αιώνα*, Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου, Δήμος Λευκωσίας, Λευκωσία 1984, σ. 33.

³ Γιώργος Κεχαγιόγλου – Λευτέρης Παπαλεοντίου, *Ιστορία της Νεότερης Κυπριακής Λογοτεχνίας*, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου, Λευκωσία 2016, σ. 213-214. Στο εξής ο τίτλος θα δηλώνεται με τη συντομογραφία *ΙΝΚΛ*.

⁴ Χρίστος Χατζηαθανασίου, «Εισαγωγή», *Πρώιμα διηγήματα-αφηγήματα στην Κύπρο (1878-1920)*, έρευνα-επιμέλεια Χρ. Χατζηαθανασίου, τόμος Α', Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', Λευκωσία 2012, σ. 23.

⁵ Κωνσταντίνος Γ. Γιαγκουλλής, *Κυπριακή Λογοτεχνία. Συμβολή στη διερεύνηση και σπουδή της περιόδου 1878-1920*, χ.ε., Λευκωσία 1986, σ. 11.

Σε όλη τη διάρκεια της Αγγλοκρατίας, και ενώ η βρετανική λογοκρισία παραμόνευε, οι άνθρωποι των γραμμάτων είχαν στρατευτεί με σκοπό να αναδείξουν την ιστορία αλλά και την παράδοση του νησιού. Αρκετοί λογοτέχνες έγραψαν ποιήματα, πεζογραφήματα και ιστορικά δράματα. Τα διηγήματα είχαν ηθογραφικά αλλά και εθιμογραφικά χαρακτηριστικά και απεικόνιζαν άλλοτε με ειδυλλιακά χρώματα και άλλοτε με κριτική διάθεση ήθη και έθιμα, κυρίως, της αγροτικής Κύπρου.⁶

Κάνοντας λόγο για το «κυπριακό διήγημα», οφείλω να καταγράψω τι ακριβώς σημαίνει αυτό και ποια είναι τα διακριτά χαρακτηριστικά του. Ο όρος, σύμφωνα με όσα γράφει ο Χατζηαθανασίου, είναι συνυφασμένος με τα διηγήματα που γράφτηκαν από αυτόχθονες ή ετερόχθονες Κυπρίους, ή από συγγραφείς καταγόμενους από άλλα μέρη του ελληνισμού και της Διασποράς, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στο νησί. Το διήγημα, κατηγορία της ευρύτερης πεζογραφίας, είναι μικρότερο σε έκταση από το μυθιστόρημα ή τη νουβέλα. Η μικρή του φόρμα, η απλότητα της υπόθεσης, η συμπύκνωση και η «εύκολη» ανάγνωσή του αποτελούν μερικά από τα κυριότερα γνωρίσματά του.⁷

Όπως παρατηρεί ο Χατζηαθανασίου, μέσα στο διάστημα των σαράντα δύο χρόνων που προκύπτουν από αυτή την περίοδο ώσμωσης και παραγωγής του κυπριακού διηγήματος γράφουν διηγήματα εξήντα συγγραφείς. Ανάμεσά τους και ένας περιορισμένος αριθμός γυναικών που προέρχονται (συνήθως) από εύπορες οικογένειες που εκπαιδεύονται και είναι ενταγμένες σε ένα αστικό περιβάλλον. Οι διηγηματογράφοι θα λέγαμε πως αντιμετωπίζονται ως οι «εθνικοί» μας ηθογράφοι και στόχος τους είναι η αποτύπωση των χαρακτήρων και η απόδοση των ηθών και της νοοτροπίας του λαού της Κύπρου.⁸ Αυτοί, ενημερωμένοι αναφορικά με τη νεοελληνική λογοτεχνία και τους βασικότερους εκπροσώπους της, πειραματίζονται με τη συγγραφή διηγημάτων με ηθογραφικές επιρροές αντλώντας αντίστοιχα στοιχεία από τον ελλαδικό χώρο. Οι εικόνες από την πένα του Παπαδιαμάντη, του Βιζυηνού, του Καρκαβίτσα αλλά και άλλων εκπροσώπων της ελληνικής ηθογραφίας μετουσιώνονται σε λόγο κυπριακής χροιάς.

Τα κυπριακά παραδοσιακά ήθη και έθιμα και οι εξιδανικευμένες απεικονίσεις της ζωής της υπαίθρου (οι αγροτικές ηθογραφίες) είναι τα θέματα που κυριαρχούν. Οι συγγραφείς των

---

⁶ Λάμπρος Τσακτίρας (επιμέλεια), *Κύπρος: Ιστορία & Πολιτισμός από την αρχαιότητα έως σήμερα*, Μαλλιάρης-Παιδεία Α.Ε. και Πήγασος Εκδοτική Α.Ε., Θεσσαλονίκη 2006, σ. 323-326.

⁷ Χρ. Χατζηαθανασίου, «Εισαγωγή», *Πρώιμα διηγήματα-αφηγήματα στην Κύπρο (1878-1920)*, ό.π., σ. 25.

⁸ Θεοδόσης Πυλαρινός – Γιώτα Παρασκευά Χατζηκώστα, «Η γυναίκα της Κύπρου στα λογογραφικού ενδιαφέροντος κείμενα της Πολυξένης Λοϊζιάδος», στο: Καλλιόπη Πρωτοπαπά – Γιάννης Ζέρβας (επιμέλεια), *Η γυναίκα στην παραδοσιακή κοινωνία της Κύπρου* (Λεμεσός, 20-21 Νοεμβρίου 2009), Λογογραφικός Όμιλος Λεμεσού, Λευκωσία 2012, σ. 131.

διηγημάτων ενσωματώνουν σε αυτά την κοσμοαντίληψη και τις συνήθειες των φορέων της παραδοσιακής κυπριακής κοινωνίας.

Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ο κόσμος της πόλης απουσιάζει εντελώς. Στα διηγήματα γίνονται περιγραφές της πόλης και των αστών, αλλά και των κυριότερων ασχολιών και συνηθειών τους.⁹ Με άλλα λόγια, αν και το ενδιαφέρον των συγγραφέων σε ένα μεγάλο μέρος της διηγηματογραφικής παραγωγής είναι στραμμένο σε εικόνες αλλά και προβλήματα που αφορούσαν την αγροτική ζωή, εντούτοις δεν λείπουν τα διηγήματα που τοποθετούν τη δράση τους στις πόλεις και κάνουν λόγο για τον νέο τρόπο ζωής στις πόλεις.¹⁰

Κατά τη χρονική περίοδο που γράφτηκαν τα κυπριακά διηγήματα, όπως είπαμε, το νησί βρισκόταν υπό αγγλική διοίκηση. Κάποιοι συγγραφείς, επομένως, δεν παραλείπουν να καταγράψουν και τις σχέσεις Κυπρίων και Άγγλων. Μια γλαφυρή περιγραφή που σκιαγραφεί το κλίμα και τις συνθήκες που επικρατούσαν περιλαμβάνεται σε ένα διήγημα του 1914 και έχει ως εξής:

«Και εδώ μου φαίνεται πως θα εχρειάζετο να σημειώσω μερικές γραμμές, ως προς τας σχέσεις των Κυπρίων με τους Εγγλέζους κυρίους των, χρήσιμες ίσως για την καλύτεραν ψυχολόγησιν της ηρωίδας αυτού του διηγήματος. [...] Αι σχέσεις των με τους Εγγλέζους κυρίους της νήσου των είναι η σχέσις του Ρωμαίου πατρικίου με τους πληβείους, και η παρομοίωσις δεν είναι καθόλου υπερβολική. Το διακρίνει αμέσως μόλις πατήσει το πόδι του εις το νησί ο αμερόληπτος ξένος και ευρίσκει δίκαια τα επιφυλακτικά παράπονα των νησιωτών, το διακρίνει και ο ταξιδιώτης που δεν νιώθει την ψυχήν δούλου λαού ευγενικού, και εις το παράπονον του για την παραγνώρισιν της αξίας του ευρίσκει, για να του ρίψη κατάμουτρα, την παρομοίωσιν με τον ελαφρόν άνθρωπον που απορεί γιατί ένας πλούσιος ή δυνατός ή άλλος, οπωσδήποτε γνωστός του με τον οποίον ζει, δεν του δίδει προσοχήν. Και δεν έχουν μεν οι Κύπριοι την ελαφρότητα, όπως τους εκατηγόρησαν, να απαιτούν από τους Εγγλέζους της Κύπρου (οι οποίοι ειδικώς είναι γιατί να το κρύψωμεν τόσον καλύτεροι από τους ιθαγενείς Έλληνας, όσον το παράσιτον από τον οργανισμόν εις τον οποίον ζει) να τους... συναναστρέφονται και να τους κολακεύουν εις τες μικροφιλοτιμίας των, έχουν όμως το δικαιοτάτον δικαίωμα να αξιούν να τους σέβωνται ό,τι είναι άξιον να σεβασθή. [...]» («Κάρμεν ή Αγάπη Εγγλέζας», Β836)

Μέσα από το χωρίο αυτό προβάλλεται ξεκάθαρα η ανισότιμη σχέση Κυπρίων και Άγγλων. Ο όρος «πλήβειος» απαντά στην αρχαία Ρώμη. Ήταν το άτομο που ανήκε στην κατώτερη κοινωνική τάξη. Οι Κύπριοι ως άλλοι «πληβείοι», άτομα δηλαδή που ανήκαν στις φτωχές,

⁹ Χρ. Χατζηαθανασίου, «Εισαγωγή», *Πρώιμα διηγήματα-αφηγήματα στην Κύπρο (1878-1920)*, ό.π., σ. 27.

¹⁰ Γ. Κεχαγιόγλου – Λ. Παπαλεοντίου, *INKA*, ό.π., σ. 272.

λαϊκές τάξεις μιας κοινωνίας, είχαν να αντιμετωπίσουν τους πλούσιους Άγγλους «πατρικούς». Οι Άγγλοι με την άφιξή τους στο νησί υποσχέθηκαν στους Κυπρίους ότι θα επικρατούσε ισότητα.¹¹ Γενικότερα, οι Άγγλοι ήταν γενναιόδωροι στις υποσχέσεις, αδιάφοροι όμως στην υλοποίησή τους, γεγονός που δημιουργούσε αντίδραση και παράπονα από πλευράς Κυπρίων – παράπονα «επιφυλακτικά», όπως σημειώνεται στο παράθεμα, προφανώς από φόβο να μην πέσουν στην αντίληψη των κυριάρχων και υποστούν δυσάρεστες συνέπειες. Στο συγκεκριμένο απόσπασμα δίνονται δύο οπτικές γωνίες: ο «αμερόληπτος ξένος» που νιώθει «την ψυχήν δούλου λαού ευγενικού» και αναγνωρίζει τα δίκαια των νησιωτών, και αυτός που, όντας πιο κυνικός, θεωρεί «ελαφρότητα» οι φτωχοί κάτοικοι του νησιού να «παραπονούνται» για την παραγνώριση της αξίας τους από τους δυνατούς. Στο τέλος του παραθέματος, πάντως, φαίνεται πως και οι δυο συμφωνούν ότι οι Κύπριοι έχουν «το δικαιοτάτον δικαίωμα να αξιούν να τους σέβονται». Εκτός από αυτή τη δήλωση, γίνεται λόγος και για την αντίστιξη των ιθαγενών Ελλήνων με τους Άγγλους, σε τόνο μάλιστα ιδιαίτερα οξύ: οι δεύτεροι, οι Εγγλέζοι της Κύπρου, υποδεικνύονται «τόσον καλύτεροι από τους ιθαγενείς Έλληνας, όσον το παράσιτον από τον οργανισμόν εις τον οποίον ζει».

Το βασικό πλαίσιο μέσα στο οποίο θα αναπτυχθεί το θέμα μου είναι η κοινωνία και, πιο συγκεκριμένα, ο κοινωνικός ιστός του χωριού και της πόλης. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της πρώτης αγγλικής καταγραφής πληθυσμού στην Κύπρο το 1881, το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού ήταν κατεξοχήν αγροτικό. Στις πόλεις (Λευκωσία, Λάρνακα και Λεμεσό) κατοικούσε μόνο το 16,8%. Η Λευκωσία (πρωτεύουσα) είχε 11.536 κατοίκους, η Λάρνακα 7.833 και η Λεμεσός 6.131. Τα υπόλοιπα διοικητικά κέντρα (Αμμοχώστου, Πάφου και Κερύνειας) είχαν πληθυσμό ημιαγροτικό. Μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το 30% του κυπριακού πληθυσμού ζούσε στις πόλεις, ενώ παράλληλα μειωνόταν σταθερά και ο αγροτικός πληθυσμός. Έχοντας υπόψη και αυτά τα στατιστικά στοιχεία, ο φακός μου θα εστιάσει περισσότερο στα χαρακτηριστικά της ζωής στο χωριό.¹²

---

¹¹ Με την ισότητα όλων απέναντι στους νόμους, οι Έλληνες της Κύπρου τοποθετούνταν αυτομάτως σε πολύ καλύτερη μοίρα και ουσιαστικά τερματιζόταν για αυτούς η κατάσταση του «ραγιά». Βλ. Άντρος Παυλίδης, *Ιστορία της νήσου Κύπρου*, τόμος Δ΄, Φιλόκυπρος, Λευκωσία 1993, σ. 243.

¹² Παναγιώτα Χατζηθεοχάρους-Κουλουρίδου, *Ο θεσμός της προίκας στην Κύπρο κατά τον 20ό αιώνα (1920-1974). Από την αγροτική στην αστική κοινωνία* (διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2004, σ. 169.

Ο θεσμός της οικογένειας

Πριν γίνει η διάκριση των χαρακτηριστικών χωριού και πόλης που εντοπίζονται στα διηγήματα, εύλογη θεωρείται η αναφορά σε έναν θεσμό ιδιαίτερα σημαντικό για τη συνοχή της κυπριακής κοινωνίας, αυτόν της οικογένειας (που στις παραδοσιακές κοινωνίες, όπως η αγροτική της Κύπρου, αποκτά «ιερό» χαρακτήρα, δηλαδή χαρακτήρα ταμπού που δεν επιδέχεται αμφισβήτηση ή ρήξη). Αυτός ο θεσμός φαίνεται να μένει अपαράλλακτος, αναλλοίωτος και σταθερός τόσο στην αγροτική όσο και στην αστική κοινωνία των διηγημάτων, καθώς οι περιγραφές των οικογενειακών στιγμών στο χωριό δεν αποκλίνουν σε μεγάλο βαθμό από τις οικογενειακές στιγμές στην πόλη. Απεναντίας παρουσιάζουν κοινά τυπολογικά στοιχεία.

Στις περισσότερες οικογενειακές συναθροίσεις που συμπεριλαμβάνονται στα διηγήματα η οικογένεια είναι διευρυμένη, με την εμφάνιση των γονέων, των παιδιών, των παππούδων ή/και των θείων (οι τελευταίοι, συνήθως, σε αυτές τις συναθροίσεις παρουσιάζονται να φέρνουν δώρα στα μικρά παιδιά). Η κάθε οικογένεια προβάλλεται να δημιουργεί τις δικές της συνήθειες και τελετουργίες μέσα στο οικιακό πλαίσιο τηρώντας τις παραδόσεις. Αυτές οι συνήθειες της κυπριακής οικογένειας παρατηρούνται ευκρινέστερα στις μεγάλες θρησκευτικές γιορτές, όπου τα μέλη της συσπειρώνονται ακόμα περισσότερο γύρω από το εορταστικό τραπέζι, με τις επισκέψεις των συγγενών και την κοινή πίστη.¹³ Εξάλλου, μέχρι και σήμερα οι διάφορες θρησκευτικές γιορτές αποτελούν αφορμή συνάθροισης των οικογενειών και ενδυνάμωσης των δεσμών μεταξύ των μελών τους.

Στα αποσπάσματα που ακολουθούν προβάλλεται ξεκάθαρα αυτό το χαρμόσυνο και εορταστικό κλίμα που επικρατούσε τα Χριστούγεννα, την παραμονή και την πρώτη μέρα του χρόνου. Αυτές οι τρεις μέρες αποτελούν τη συχνότερη αναφορά συναθροίσεων των οικογενειών. Αρχή θα γίνει με ένα απόσπασμα που έχει ως χώρο δράσης το σπίτι του παππού:

«Εις την οικίαν του Γερο-Αναστάση όλοι είχαν συναχθή από της τετάρτης ώρας. Ο παππούς, η μητέρα και τα τέσσαρα εγγονάκια. Εκάθισαν γύρω εις ένα μαγκάλι, μικρό, μικρούτσικο, αλλά γεμάτο από κάρβουνα, των οποίων η μεγάλη λάμψις εφώτιζε περισσότερον το δωμάτιον. [...] Ο παππούς, γέρων από τους συνήθεις, με το βρακί του το μαύρον αστράπττον από καθαριότητα παρ' όλην την πενιχρότητά του, χωμένος μέσα εις ένα μακρύν σάκκον, με το φέσι του κατεβασμένο έως εις τα ότα και δεμένον σφιγκτά επί της κεφαλής με μαύρο μανδήλι, εκράτει επί των γονάτων το μικρότερον εγγόνι και το ενανούριζε προσπαθών να του μεταδώση διά της φωτιάς των ανημμένων ανθράκων όσην δεν είχε θερμότητα το καταβληθέν υπό του γήρατος σώμα του. Τα

¹³ Γιάννης Ζέρβας, «Οι αξίες των τοπικών λαϊκών παραδόσεων», στο: Κ. Πρωτοπαπά – Γ. Ζέρβας (επιμ.), *Η γυναίκα στην παραδοσιακή κοινωνία της Κύπρου*, ό.π., σ. 35.

άλλα τρία αδέρφια καθισμένα χαμαί εις την ψάθαν παίζουν ήσυχα ήσυχα με το κουβάρι του νήματος. [...]] («Ολόγυρα εις τη φωτιά», Α324)

Η οικογενειακή ιεραρχία κορυφωνόταν στα ηλικιωμένα μέλη της, πρώτα στα αρσενικά και έπειτα στα θηλυκά. Όπως παρατηρείται και στη δεύτερη πρόταση του χωρίου, η αναφορά στον παππού γίνεται πρώτη και στη συνέχεια ακολουθούν τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας. Ο παππούς και η γιαγιά είχαν ξεχωριστή θέση και στενή σχέση με όλα τα μέλη της οικογένειας, ιδιαίτερα με τα εγγόνια τους. Σημαντικές όμως είναι και οι πληροφορίες που παίρνουμε από το απόσπασμα για τη φτώχεια των οικογενειών στο χωριό (βλ. τις αναφορές στην «πενιχρότητα» των ρούχων του παππού, στο μαγκάλι με τα αναμμένα κάρβουνα, στην ψάθα όπου παίζουν τα παιδιά).

Το επόμενο απόσπασμα θέτει ως χώρο δράσης του την πόλη και αναδεικνύει με έναν πολύ γλαφυρό τρόπο τις χριστουγεννιάτικες συνήθειες των ατόμων μιας οικογένειας, και μας βοηθάει παράλληλα να δούμε την ιεραρχία των ενδοοικογενειακών σχέσεων:

«Να! θυμάται πως ήτο ο πιο μικρός της φαμίλιας του της ευτυχισμένης, που μέσα στο σπίτι της γιώρταζε αυτές τες ημέρες κάτι το ιδιαίτερο και κάτι το περισσότερο εξαιρετικό· γιώρταζε τη γιορτή της γέννησης του Χριστού, που παρμένη αλληλοδιάδοχα από πάππους και γονιούς εκλειούσε μέσα της μια ιδιαίτερη σημασία και μια ξεχωριστή αξία ανεχτίμητη... Να! μπροστά του ο πατέρας, τύπος πατέρα αληθινού, που δεν ήθελε τίποτα να παραλείψη από τες συνήθειες εκείνες που παρέλαβε για τέτοιες μέρες από το πατρικό του σπίτι· ανείπωτη εκείνου η προσπάθεια, για να επαναληφθή και φέτος η ίδια προς τες περασμένες χαρά των Χριστουγέννων στην φαμίλια του, και αδιήγητη η φροντίδα του για τη γιορτή που γιώρταζε στην εκκλησιάν με πεντάρτι... [...] Να! κι η μητέρα ασχολείται με την κουζίνα για να 'πιτύχουν τα ψητά και τα παραγεμιστά τ' αρνάκια, τα λογιών-λογιών μεζεδάκια και σαλατικά, που μαζί μ' αυτά θα έψελναν την γέννηση του Χριστού [...] . Να! και αι αδελφούλες όλες πεταχτές και καθεμιά περισσότερο πρόθυμη να προσπαθή πώς να βοηθήση την μητέρα και πώς περισσότερη ευχαρίστησι να σκορπίση στον πατέρα, που ήθελε πάντα καθεχρονικό καλλίτερα να γιορτάση τη γιορτή που ενέκλειε γι' αυτόν και για το σπίτι του μια ιδιαίτερη σημασία και μια ξεχωριστή αξία ανεχτίμητη [...] στην πιο μικρή και φτωχική εκκλησιά της πόλεως, γιατί σ' αυτή την ίδια γιώρταζε την ίδια γιορτή και ο πατέρας του [...] . Και να, όλα και τα επτά παιδιά το ένα κατόπιν του άλλου να κοινωνούν τα άχραντα μυστήρια και να, όλοι μαζεμένοι στο σπίτι να περιμένουν τον παπά που έκαμε την λειτουργία και το λοιπόν της εκκλησιάς προσωπικό για να φάη μαζί τους την πρωινή σούπα και το αρνί του γαλάτου το παραγεμιστό. [...] Ιδού τώρα ο πατέρας με τ' αρσενικά του τα παιδιά να πηγαίνει σ' ολονών των συγγενών τα σπίτια για να ευχηθούνε καλές γιορτές· και οι συγγενείς όλοι νόμιζαν αυτήν την επίσκεψιν σαν κάτι συμπληρωματικών της

ιδικής των γιορτής, γιατί και γι' αυτούς ήτο καλός, πολύ καλός και τους αγαπούσεν εκείνος... [...]]» («Χριστουγεννιάτικες Αναμνήσεις», Β685)

Στο διήγημα υπογραμμίζεται έντονα η ιδιαιτερότητα της μέρας των Χριστουγέννων για τις οικογένειες στην Κύπρο, ενώ προβάλλεται η ιδιαίτερη σημασία που είχε η παράδοση για τους ανθρώπους. Συνεχιστής αυτής της παράδοσης γενεών προβάλλεται ο πατέρας της οικογένειας (ο πάτερ φαμίλιας). Η μητέρα περιγράφεται να προετοιμάζει διάφορα εδέσματα για το εορταστικό τραπέζι. Παρά την όμορφη οικογενειακή ατμόσφαιρα που σκιαγραφείται, δεν απουσιάζει η διάκριση αρσενικού και θηλυκού φύλου. Ο πατέρας αναφέρεται να επιλέγει τα αρσενικά του παιδιά για να τον συνοδεύσουν σε σπίτια συγγενών για να τους ευχηθούν. Τα κορίτσια έμειναν στο σπίτι για να βοηθήσουν ενδεχομένως τη μητέρα να συμμαζέψει μετά από όλο εκείνο το χριστουγεννιάτικο γλέντι που έκαναν.

Μια άλλη όμορφη αντιπροσωπευτική οικογενειακή στιγμή ενόψει της γιορτής των Χριστουγέννων όπως καταγράφεται στο διήγημα της Χαριτίνας Κούππα είναι και η εξής:

«Όταν πλησίασε, ηκούσθησαν οι φωνές και τα γέλια παιδιών. Στο κτύπημα της πόρτας μικρά ποδαράκια έτρεξαν και στο άνοιγμα τέσσερα κεφαλάκια πρόβαλαν χαρωπά και γελαστά. [...] Η μητέρα την στιγμὴν εκείνην edióρθωνε το τραπέζι για να είναι έτοιμο μετά την εκκλησία, ψιθυρίζουσα κάποιο τραγούδι, ενώ ο πατέρας των παιδιών, ξαπλωμένος με την εφημερίδα του στην πολυθρόνα, έρριπτε τρυφερόν βλέμμα πότε στα παιδιά και πότε στην γυναίκα του. Κοντά στην θερμάστρα δυο γεροντάκια, άνδρας και γυναίκα με κάτασπρα μαλλιά, ροφούσαν ηδονικά το τσάι των συνομιλούντες, κοιτάζοντες με αγάπην πότε το ανδρόγυνο και πότε τα παιδάκια, ενώ η ησυχία και η γαλήνη εξωγραφίζετο στο πρόσωπό των. [...] Έβλεπαν ευτυχισμένοι τα παιδιά των, τα εγγονάκια των που χαρωπά κυλούσαν τ' αμαξάκια και αλογατάκια των μέσα στο διάδρομο. Και αφού κουράσθησαν παίζοντας, ήλθαν κοντά στην νενέ και παππού, εκάθισαν στα γονατά των λέγοντα: Πες μας, νενέ, ένα παραμύθι. Κάνε μας, παππουλή, το παιγνίδι εκείνο που μας έκανες προχθές. Κι έτσι επέρασαν όλοι ευχάριστα [...] και πήγαν όλοι μαζί χαρούμενοι και ήκουσαν με κατάνυξι το “Δόξα εν Υψίστοις Θεώ” και επέστρεψαν το ανδρόγυνο με τα παιδιά μπροστά και πίσω τα δυο γεροντάκια [...] και εκάθισαν στην τράπεζαν και ερρόφησαν με χαρά την ζεστή πασχαλινή σούπα των.» («Η πωνώρια κόρη», Β665)

Μέσα από αυτό το χωρίο παρουσιάζεται και πάλι μια εξιδανικευμένη εικόνα της κυπριακής οικογένειας, και δη της «αστικής» (ενώ γνωρίζουμε ότι τα κοινωνικά προβλήματα δεν έλειπαν από τη γενικά φτωγή και υπό ξένη διοίκηση κοινωνία του νησιού).

Η οικογενειακή θαλπωρή σε ένα αστικό και πάλι πλαίσιο τη μέρα των Χριστουγέννων προβάλλεται και πιο κάτω. Η οικογένεια που πρωταγωνιστεί είναι πιο καλλιεργημένη, αφού τα μέλη της παρουσιάζονται να διαβάζουν βιβλία και να χρησιμοποιούν το πιάνο για να παίξουν εορταστικά άσματα. Επομένως, εκτός από πνευματικά καλλιεργημένη, η οικογένεια ήταν και εύπορη εφόσον το πιάνο ήταν ένα δημοφιλές μουσικό όργανο που υπήρχε στα σπίτια εύπορων οικογενειών:

«Ο παππούς μου ήτανε ξαπλωμένος στην πλατιά του πολυθρόνα κοντά στο τζάκι, όπως συνήθιζε πάντα, η γιαγιά μου, παρέκει, επίσης σε πολυθρόνα πλαγιασμένη, πασπατεύοντας τα μαλλιά της μικρότερής μου αδελφής της Ρίτας, που αγαπούσε να βυθίζει το ξανθό της κεφαλάκι στην ποδιά της μέσα. Η Χίτσα, η μεγαλύτερη ολονών μας, καθότανε μπροστά στο πιάνο κι έπαιζε χριστουγεννιάτικους ύμνους κατά την επιθυμία του μπαμπά και της μαμάς, που 'σανε ξαπλωμένοι στον σοφά κρατώντας από 'να βιβλίο. Εγώ καθισμένος σε μια ψηλή καρέκλα, για να φθάνω στο τραπέζι ευκολότερα, προσπαθούσα να ζωγραφίσω ένα αρνάκι από το αναγνωστικό μου. [...]» («Το δέντρο της αγάπης», Β986)

Η παραμονή της Πρωτοχρονιάς γιορταζόταν πανηγυρικότατα και η παραμονή εθεωρείτο ως ιερή μέρα στην Κύπρο. Τα σπίτια έπρεπε να είναι συγυρισμένα και στολισμένα. Όλοι ήθελαν να περάσουν καλά διότι, σύμφωνα με τις λαϊκές αντιλήψεις, αν κατά την πρώτη μέρα του χρόνου περνούσαν καλά, τότε αυτό ήταν προμήνυμα ότι θα ήταν χαρούμενοι και ευτυχισμένοι ολόκληρο τον νέο χρόνο.¹⁴ Στο απόσπασμα που ακολουθεί γίνεται λόγος για έθιμα που σχετίζονται με την παραμονή της Πρωτοχρονιάς και τη γιορτή του Αγίου Βασιλείου:

«Είναι τώρα η παραμονή. Κάθε σπίτι έχει ετοιμάσει τον Άιν-Βασίλην του. Και η πτωχότερα οικία έχει έτοιμον, νεωστί εξαχθέντα εκ του φούρνου της οικίας, τον άρτον της χιονωδώς λευκόν ή κοκκινίζοντα εκ του χύματος των ωών και του βουτύρου. Και είναι συνήθως ο Άις-Βασίλης, ως ονομάζεται η βασιλόπιττα, εν σχήματι μεγάλης κουλούρας με σταυρόν εις το μέσον, φέρων επ' αυτού διάφορα κεντήματα και γράμματα, μεταξύ των οποίων τ' αρχικά του Χριστού είτε διά τυπαρίου ξυλίνου χαραγμένα είτε διά της χειρός της πρωτοτόκου της οικίας κόρης φιλοτεχνηθέντα. [...]» («Η Βιργινία», Α534)

Αξίζει να σημειώσουμε στο σημείο αυτό μερικές λεπτομέρειες για το έθιμο της βασιλόπιτας, όπως τις γνωρίζουμε από λαογραφικές πηγές. Πρόκειται για μεγάλο άρτο με σησάμι στον οποίο χάρασαν με ψαλίδι διάφορα σχήματα και ομοιώματα ανδρός που ήταν στην ουσία ο Άγιος Βασίλης. Τον άρτο αυτόν, που ακόμα και η πιο φτωχή οικογένεια μπορούσε να τον

¹⁴ Ανδρέας Ρουσούνιδης (επιμέλεια), *Πρακτικά του Πρώτου Συμποσίου Κυπριακής Λαογραφίας* (Λεμεσός, 20-25 Μαΐου 1978), Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Λευκωσία 1985, σ. 18.

φτιάξει, τον ετοιμάζαν την νύχτα και μπροστά του έβαζαν σπόρους σιτηρών, λάδι, κρασί και το πουγκί του οικοδεσπότη, διότι πίστευαν ότι θα έρθει ο Άγιος Βασίλης να φάει και να τα ευλογήσει.¹⁵

Στα κυπριακά διηγήματα καταγράφεται ακόμη ένα παραδοσιακό έθιμο της παραμονής του νέου έτους που αφορούσε τη συνήθεια των Κυπρίων να ρίχνουν φύλλο ελιάς στη φωτιά και να επικαλούνται τον Άγιο Βασίλειο. Εάν το φύλλο της ελιάς αναπηδούσε κάνοντας θόρυβο την ώρα που έλεγαν το όνομα ενός προσώπου (π.χ. από την οικογένειά του), αυτό σήμαινε πως το συγκεκριμένο πρόσωπο τους αγαπούσε:

«Ήτο παραμονή της πρώτης του έτους. Εις την οικίαν του γέροντος Σοφούλη εγένετο μεγάλη κίνησις διά να ετοιμασθή η φωτιά, εις την οποία θα ερρίπτετο το φύλλον της ελαιάς, με το οποίο θα εδοκιμάζετο η αγάπη των συγγενών και των φίλων. Είναι παλαιά όσον και χαριτωμένη συνήθεια εν Κύπρω να ρίπτωσι φύλλον ελαιάς εις την φωτιάν και να επικαλώνται τον Άγιον Βασίλειον, διά να φανερώση αν πράγματι αγαπάται τις υπό του προσώπου, το οποίον θα ονομάση. [...]» («Τίς ο πλούσιος;», Α411)

Καταληκτικά, οι προαναφερθείσες αναφορές είναι σε θέση να δικαιολογήσουν την ιδιαίτερη σημασία και λειτουργία του οικογενειακού θεσμού τόσο στο χωριό όσο και στην πόλη κατά την περίοδο που εξετάζουμε. Οι μεικτές αναφορές έγιναν σκόπιμα για να αναδειχθεί πως οι Κύπριοι στα χωριά αλλά και στις πόλεις είχαν κοινές συνήθειες και ακολουθούσαν τα παραδοσιακά έθιμα του τόπου τους κάτι που τους έφερνε άλλωστε και πιο κοντά. Το κάθε ένα από τα μέλη της ήταν απαραίτητο για τη διαμόρφωση ωραίου κλίματος ενόψει κάποιας γιορτής, όπου γλεντούσαν μονιασμένοι με όσα υλικά αγαθά διέθεταν. Αυτό που φαίνεται πάντως να διαφοροποιεί την οικογένεια του χωριού από αυτήν της πόλης είναι η οικονομική κατάσταση. Τα χωριά που παρατίθενται πιο πάνω υποδηλώνουν ότι οι οικογένειες στο χωριό ζουν σε συνθήκες φτώχειας, την ίδια στιγμή που στην πόλη υπάρχουν εύπορα σίτια.

---

¹⁵ Γεώργιος Χ. Παπαχαλαράμπος, *Κυπριακά ήθη και έθιμα*, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, Λευκωσία 1965, σ. 167.

ΜΕΡΟΣ Α. Κοινωνία

Η πένα των διηγηματογράφων καταφέρνει να αποτυπώσει μια πληθώρα περιγραφών που αφορούν την κοινωνία του χωριού αλλά και της πόλης. Βέβαια, για την κοινωνία του χωριού εντοπίζονται πολύ περισσότερες αναφορές, μιας και εκ των πραγμάτων ο αγροτικός χώρος και πληθυσμός ήταν μεγαλύτερος από τον αστικό. Όπως θα αναγραφεί και στη συνέχεια της εργασίας, οι κυπριακές πόλεις την εποχή που εξετάζεται δεν είχαν ακόμα εξελιχθεί.¹⁶ Τα διηγήματα εκθέτουν, από τη μια, τις δύσκολες συνθήκες ζωής στα χωριά, με το μεγαλύτερο μέρος του αγροτικού πληθυσμού να έρχεται αντιμέτωπο με τη φτώχεια, τον αναλφαβητισμό και άλλα κοινωνικά προβλήματα,¹⁷ ενώ, από την άλλη, δεν λείπουν αναφορές σε συναθροίσεις και πανηγύρια που αποτελούσαν αφορμή διασκέδασης. Για την πόλη και τους κατοίκους της μπορεί μεν να γίνονται λιγότερες αναφορές, εντούτοις ο αναγνώστης-μελετητής είναι σε θέση να διαπιστώσει πως η διαβίωση στο συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο ήταν καλύτερη και οι άνθρωποι ήταν πιο ελεύθεροι.

I. Το χωριό

Σε αυτή την ενότητα καταγράφονται στοιχεία που αφορούν το χωριό, όπως ακριβώς είναι καταγεγραμμένα στα πρώιμα διηγήματα της εποχής. Η κυπριακή κοινωνία, όντας δομημένη στα θεμέλια του παραδοσιακού αγροτικού πολιτισμού, μέσα από τα διηγήματα προβάλλεται να στηρίζεται σε αξίες αλλά και σε δομές που απορρέουν από την αγροτική παραγωγή. Οι άνθρωποι της υπαίθρου ήταν προσκολλημένοι σε τοπικές αξίες και παραδόσεις, τις οποίες διατηρούσαν πολύ καλά μέσω των στενών διαπροσωπικών σχέσεων, των κοινών προβλημάτων και της συμμετοχής τους σε διάφορες κοινωνικές εκδηλώσεις, στοιχεία που τους έδεναν σε μια κοινή συλλογική μοίρα.¹⁸

Ο χώρος δράσης των ηθογραφικών διηγημάτων που αναπαριστούν με αληθοφανή τρόπο τα ήθη, τα έθιμα, τη συμπεριφορά, την ιδεολογία και εν γένει τον συλλογικό τρόπο ζωής, είναι στις πλείστες περιπτώσεις η αγροτική Κύπρος, όπως αναμένεται άλλωστε. Πιο συγκεκριμένα, οι όψεις της κυπριακής ζωής, έτσι όπως απεικονίζονται, θέτουν ως χώρο τους συνήθως ένα μικρό χωριό.

¹⁶ Χρ. Χατζηαθανασίου, «Εισαγωγή», *Πρώιμα διηγήματα-αφηγήματα στην Κύπρο (1878-1920)*, ό.π., σ. 34.

¹⁷ Κάτια Χατζηδημητρίου, *Ιστορία της Κύπρου*, Ι.Γ. Κασουλίδης & Υιός ΛΤΔ, Λευκωσία 2005, σ. 310.

¹⁸ Παναγιώτης Κ. Περισιάνης, *Πόλεις και πολιτισμός. Ο ρόλος των Κυπριακών πόλεων στη δημιουργία του νεότερου πολιτισμού της Κύπρου (1878-1931)*, Intercollege, Λευκωσία 2007, σ. 13.

1. Η ζωή στο χωριό

Στο χωριό οι ήχοι και οι εικόνες που επικρατούν σχετίζονταν κυρίως με τη γεωργική δομή της κοινωνίας. Οι πλειονότητα των Κυπρίων ήταν γεωργοί, βοσκοί και κτηνοτρόφοι. Τους ήχους που σχετίζονται με αυτές τις ασχολίες και τις ειδυλλιακές εικόνες του χωριού κατάφεραν οι διηγηματογράφοι να τα μετουσιώσουν σε λόγο και να τα τοποθετήσουν στα κείμενά τους:

«Λατρεύω αυτήν την ώρα στο χωριό, π' ακούς τον μικρό βοσκό να σφυρίζη στ' αρνιά για την μάντρα ή να χύνη τους πρώτους του καημούς με τη φλογέρα, που ο ήχος κάθε στιγμή αλλάζει σημαίνοντας νέο αναστεναγμό, νέο δάκρυ, ή πάλιν καμμιά πρόσκαιρη χαρά, κατακλύζοντας έτσι γλυκά και απαλά τα γύρω. Βλέπεις πάλιν τες νέες του χωριού να μαζεύονται γύρω απ' τη βρύση που κουρασμένες απ' τη δουλειά της ημέρας κάθονται με άνεσι περιμένοντας να γεμίση η στάμνα, ενώ εκείνες θα πουν όλα τους τα μυστικά και όλα τους τα νέα. Λατρεύω τη διάφανη και ροδόχλωμη πρώτα πάχνη που ύστερα γίνεται πυκνότερη και πιο μαύρη και ανοίγει-ανοίγει την αγκαλιά της σκεπάζοντας όλα, μα πιο πολύ τες ψυχές των ανθρώπων, με μια γλυκιά μελαγχολία που μόνον εκείνη η ώρα της δίνει. [...]» («Η τρελλή του παπά», Β1167)

«[...] Από του μικρού παραθύρου του δωματίου της οικίας του φιλοξενούντος με έβλεπα μέσα εις τ' αλώνια, εκτεινόμενα εις μεγάλην έκτασιν, τα σιτάρια σφρευμένα εις διάφορα σχήματα, κανονικά ως επί το πλείστον, και ευδιάκριτοι σχεδόν έφθαναν εις τα ότα μου αι φωναί των χωρικών αναμίξ με τας φωνάς των υποζυγίων των και τους ήχους τους ρυθμικούς των κωδώνων των προβάτων, τα οποία έβοσκον ήσυχα ήσυχα επί τινος υψώματος υπό την φύλαξιν μικρού βοσκού. [...]» («Ο εισπράκτορας», Α343)

Η ηρεμία που αποπνέει το χωριό μέχρι και τις μέρες μας αποτελεί και αποτελούσε πόλο έλξης για πολλούς επισκέπτες προερχόμενοι από αστικά περιβάλλοντα, όπως δηλώνεται και στο πιο κάτω απόσπασμα:

«Ποιος δεν ξέρει τη ζωή του χωριού; Είναι πολλοί που έζησαν από μικροί μέσα στες πολιτείες, ανακατευθήκανε μέσα στην πολυτάραχη ζωή τους, απολάυσανε, παλαίσανε, αποκάμανε και όταν πρωτοπάνε μέσα σ' ένα ήσυχον και ερημικό χωριό νομίζουν ότι ευρίσκονται μέσα στον Παράδεισο. [...]» («Ένα Πάσχα στην Λευκωσίαν», Β721)

Οι άνθρωποι που κατοικούσαν στην πόλη επέλεξαν να επισκεφθούν τα χωριά προκειμένου να ξεφύγουν από τη σκοτούρα και τη ρουτίνα της καθημερινής τους ζωής, αλλά και για ιατρικούς λόγους, σύμφωνα με το απόσπασμα που ακολουθεί:

«Ο Λούκας Ζέμας, τελειόφοιτος της Νομικής Σχολής των Αθηνών, είχε κατεβεί από την αρχήν του καλοκαιριού του έτους 18... εις το παραθαλάσσιον και ορεινόν κυπριακόν χωριόν διά να

κάμη εξοχόν και να ετοιμασθή για τες διδακτορικές εξετάσεις του μέσα εις την ηρεμίαν του κάμπου. Εις τας Αθήνας, τον χειμώνα, είχε πάθει από σοβαρήν αρρώστια, και οι γιατροί τον συνεβούλευσαν να περάση όλον το καλοκαίρι εις την εξοχόν. Έτσι δεν ημπόρεσε να μείνη εκεί για να κάμη τα απαραίτητα φροντιστήρια, αλλ' ηναγκάσθη να πάη να μελετά λίγο και μόνος του κάτω στον αέρα έως ότου η υγεία του ασφαλισθεί. [...]» («Κάρμεν ή Αγάπη Εγγλέζας», Β827)

Παρά την εξιδανικευμένη μορφή του, το χωριό χαρακτηρίζεται από κάποιους πρωταγωνιστές των διηγημάτων και ως μονότονο. Στο ακόλουθο απόσπασμα δίνεται μια τέτοια οπτική γωνία, μέσα από την οποία εκτίθεται όχι μόνο η πλήξη «στα μικρά και σαραντάσπιτα χωριά» της άνδρης ενδοχώρας (σε αντίθεση με τα παραθαλάσσια ή εκείνα που βρίσκονται στο βουνό), αλλά και η δυσκολία μετάβασης σε πολλά απ' αυτά λόγω της κακής συγκοινωνίας:

«Δεν ηξεύρω πώς είναι η ζωή εις τα χωριά άλλων τόπων, αλλ' εις τα κυπριακά είναι ανυπόφορη, μάλιστα όταν συμβή να ευρεθής μέσα εις τα μικρά και σαραντάσπιτα εκείνα χωριά όπου ένα-δυο δέντρα θεωρούνται ως μοναδικά φαινόμενα επάνω εις την ολόξερην, άνδρήν των γην. Η ζωή ενός που το καλοκαίρι αναγκάζεται να κάτση μέσα στο χωριό, [...] περιορίζεται τώρα εις το καφενεϊόν όπου εάν δεν είναι συνηθισμένος από βοθρακισμούς, δεν ημπορεί να μείνη ουδέ στιγμήν, και εις την παρέαν με τον δάσκαλον [...]. Έλεγα, λοιπόν, ότι η ζωή εις τα κυπριακά χωριά προπάντων τα στερημένα από κάθε φυσικήν χάριν και ομορφιά είναι ανυπόφορη· μετριάζεται όμως η τέτοια κατάστασις εις τα χωριά που είναι στολισμένα με φυσικά χαρίσματα, οποία είναι η θάλασσα, τα δάση, τα βουνά και τα περιεχόμενά των, ψάρια δηλαδή και πουλιά του κυνηγιού, εις τα οποία ημπορεί να καταφύγη εκείνος που κατεδικάσθη εις την ασκητικήν ζωήν των κυπριακών χωριών – οι πόλεις δεν είναι καλλίτερες αλλά τώρα για τα χωριά ο λόγος – όταν κινδυνεύη να πνιγή από την πλήξιν και το τρομερόν κενόν. [...] Πάντα ο άνθρωπος, όταν τον πνίγουν οι συνθήκες που έφευρεν ο πολιτισμός, στρέφει τα μάτια στοργικά προς την μητέρα φύσιν και πιστεύει πως μέσα στ' αγκάλλια της βρίσκει παρηγοριά. Αυτήν την παρηγοριά εγύρευε και ο Σίμος, ένας φοιτητής της ιατρικής μέσα στες ομορφιάς της φύσις όταν δεν ημπορούσε να υποφέρη πλέον το σπίτι του, το καφενεϊόν, τον δάσκαλον και τον ζαπτιέν του χωριού του όπου ήλθεν από τας Αθήνας έπειτα από την σοβαρήν φοβέραν του πατέρα του πως αν δεν έλθη το καλοκαίρι θα τον αφήση να γίνη σκουπιδιάρης για να περάση τους μήνες των διακοπών. [...] Καμμιά οικογένεια δεν ήρχετο να κάμη εξοχόν, ένεκα της κακής συγκοινωνίας και της μεγάλης του αποστάσεως από τες πολιτείες. [...]» («Σίμος Λεβέντης», Β864)

Στα χωριά, όπως αναφέρεται και στο παράθεμα, υπήρχαν τα καφενεία όπου συναθροίζονταν οι χωριανοί. Το καφενεϊό συγκροτούσε τον δημόσιο χώρο της κυπριακής υπαίθρου. Ταυτόχρονα, με τα διακριτά χαρακτηριστικά του ήταν, θα λέγαμε, ο κατεξοχόν χώρος των

ανδρών όπου και απογραφόταν μια ανδροπρεπής συμπεριφορά. Σε αυτό οι άνδρες πήγαιναν για να πιουν τον καφέ τους και να ξεκουραστούν:

«Μόλις προ μιαν ώρα είχε τελειώσει το εκκλησίασμα στο χωριό και οι χωρικοί καθόντανε κάτω από τες καλύβες των καφενέδων ροφώντας τον καφέ τους. [...]» («Δεν ασφαρίζεται», B908)

Οι χωρικοί στο καφενείο, εκτός από τον καφέ, έπιναν ποτό και έπαιζαν τάβλι, ενώ, όπως αναφέρεται στο επόμενο απόσπασμα, κάποιες φορές αυτή τους η συνάθροιση κατέληγε σε τσακωμό:

«Αύγουστος μήνας· είχαν σηκώσει στο χωριό τα αλώνια και οι χωρικοί καρτερώντας τον τρυγητό των σταφυλιών, που στα χωριά των άρχιζε τες πρώτες του Σεπτέβρη, περνούσαν τον καιρό τους στο καφενεδάκι του χωριού με λίγο τάβλι, λίγο σκαμπίλι, με λίγα μαλλώματα και κάπου κάπου κανένας πιο νοικοκυρεμένος επήγαινε να κάμη καμμιά βόλτα ίσα με τ' αμπέλια του και να διορθώση κανένα φράκτη, που είχε πέσει από τες βροχές του χειμώνα· κι έτσι το χωριουδάκι, το έρημο και σιωπηλό έξω από την Κυριακή και τες μεγάλες γιορτές είχαν αυτές τες ημέρες κάποια κίνησι και κάποια ζωή. [...]» («Λύτρωσις», B1150)

Στον χώρο του καφενείου συγχρωτίζονταν άτομα από όλες τις κοινωνικές ομάδες, είτε αυτοί ήταν ιερείς είτε χωρικοί και κτηνοτρόφοι. Ωστόσο, η είσοδος στον χώρο απαγορευόταν για τις γυναίκες αλλά και για τους υπηρέτες.¹⁹ Όπως εντοπίζεται και στο πιο κάτω παράθεμα, στον χώρο του καφενείου συγκεντρώνονταν διάφορες κατηγορίες ατόμων (ο γιατρός, ο δάσκαλος, ο διάκος, οι προεστοί/οι τοπικοί πολιτικοί παράγοντες):

«Η δε καλύβη αυτή, όσον και αν ήτο καλύβη από ολίγες σχοινιές, είχαν όλα τα πλεονεκτήματα θερινού ή ακριβέστερον νυχτερινού θερινού καφενείου [...] και συνεκέντρωνε πράγματι πλείστους θαμώνας. Εδώ επήγαιναν ο γιατρός και ο δάσκαλος για να περάσουν τες δειλινές και μεταδείπνους ώρες των, και διά να μεταδώσουν εις τους χωρικούς κάτι από την σοφίαν των [...]. Εδώ ένας διάκος του χωριού, ο τακτικώτερος μάλιστα απ' όλους τους θαμώνες, επέρνα τον καιρόν του κοιμώμενος επάνω σε μιαν καρέκλα, όταν δεν είχε να κατηγορήση κανένα· εδώ και μερικοί προεστοί της κωμοπόλεως επήγαιναν να τα πουν και να συλλάβουν μεγαλεπήβολα σχέδια με τα οποία εξουθένιζαν τους πολιτικούς των αντιπάλους. Με λίγα λόγια η «Ακρόπολι» ήτο καθ' όλα κέντρον θερινόν, παρ' όλον ότι τέτοιον πάλε θα ελέγετο εάν και «μεσούντος Δεκεμβρίου» λειτούργει με τοιαύτην πελατείαν. [...]» («Ο Τινέντης», B886)

---

¹⁹ Πελαγία Αναστασιάδου, *Παραστάσεις της κοινωνικής δομής στα ποιητάρικα τραγούδια της Κύπρου* (διδακτορική διατριβή), Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 2003, σ. 134.

Οι διάλογοι των χωρικών και οι συζητήσεις που επικρατούσαν στα καφενεία είχαν θεματολογία σχετική με την καθημερινότητά τους ή με τη δημόσια ζωή της κοινότητας ή γεγονότα που ήθελαν να μοιραστούν και με τους υπόλοιπους συγχωριανούς τους:

«Ήμεθα εκεί απ' έξω από το καφενεϊόν πέντε-δέκα κοπέλια κι εκουβεντιάζαμεν στην δροσιάν και τον καθαρόν αέρα· φυσικά οι κουβέντες μας ήταν για την πολλή δουλειάν του γεωργού, για την εσοδείαν και τα τοιαύτα· [...]» («Το μάτι», Β631)

Στα χωριά που δεν είχαν καφενείο, οι κάτοικοι συναθροίζονταν σε άλλους χώρους, όπως π.χ. στον μύλο:

«Θέλετε να δήτε κόσμον και ν' αγροικήσετε νέα; Λάμνετε 'κεί πέρα κάτω στον μύλον του γερο-Διάμαντου του μυλωνά. 'Κεί πέρα κάθε γιορτή και κάθε βουττήματα του ήλιου ανταμώνονται οι χωριανοί, γυρίζοντας άλλος που τ' αμπέλι του, άλλος που τα ξύλα κι άλλος που τα γίδκια του. 'Κει πέρα π' ο καθένας θα πη το πώς επέρασε στο λαόνιν, το πώς ο τάδε γύρισε την δόμην του μες στο μονοπάτι τ' αμπελιού του, το πώς ο δείνα το 'κοψεν το νερόν 'πό τον κατεβάτην, όντας κι ώριζεν ακόμα ώς το γέννημα της Οπλειάς! Καφενέν στο χωριόν εν έχει και για τούτο ο καθένας πριχού δειπνήση τραβά στον μύλον να κουβεντιάση. Θα μπλάσετε ακόμα και ξενοχωρίτες 'κεί πέρα πο' 'ρχουνται ν' αλέσουν στον μύλον του Διάμαντου, που η μυλόπετρά του βγάλλει τ' άλευρον το ζαχαράτον, κι εκείνος σας λέει τ' ωσπολλάτε με τρεις οκάες αλεύριν για κάθε γομάριν που θ' αλέση. Είναι κιάλας παραλλής ο Διάμαντος. [...]» («Η κόρη του μυλωνά», Α578)

Όσον αφορά την εργασία, η γεωργία διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στην οικονομική και κοινωνική ζωή της Κύπρου και απασχολούσε εκατοντάδες κατοίκους της υπαίθρου. Οι χωρικοί ασχολούνταν με τη γεωργία και όσοι δεν είχαν δικά τους κτήματα αναγκάζονταν να εργαστούν ως εργάτες στα κτήματα των εύπορων χωριανών τους προκειμένου να βγάλουν τα προς το ζην και να θρέψουν την οικογένειά τους:

«Διότι ο μακαρίτης ο Χριστοφής δεν είχε τίποτε ιδικόν του, παρά τα ακούραστα χέρια του. Μεροδούλι-μεροφάγι ειργάζετο εις τα χωράφια και τους κήπους των ευπόρων χωριανών του και συνετήρει την γυναίκα και το παιδί του. [...]» («Άσπροι σκλάβοι», Β747)

Για την καλλιέργεια της γης χρησιμοποιούνταν πρωτόγονα μέσα, όπως ήταν το λεγόμενο «ζευγάρι».²⁰ Η δουλειά στα χωράφια ήταν πολύ σκληρή και δύσκολα θα μπορούσε να

---

²⁰ Το όργωμα γινόταν με ένα ζευγάρι βόδια και αλέτρι. Στη συνείδηση του κύπριου γεωργού τα βόδια ήταν θα λέγαμε «ιερά», εφόσον η συνεισφορά τους στην επιβίωση της οικογένειας ήταν πολύτιμη. Βλ. Δόξα Αποστόλου, *Η παραδοσιακή καλλιέργεια των σιτηρών στην Κύπρο*, Υπουργείο Γεωργίας, Φυσικών Πόρων και Περιβάλλοντος, Λευκωσία 2012, σ. 4.

απλοποιηθεί, επειδή τα γεωργικά μηχανήματα ήταν πράγματα εντελώς άγνωστα.²¹ Οι γεωργικές εργασίες συμπεριελάμβαναν, εκτός από το «ζευγάρι», το τσάπισμα, το πότισμα, το κλάδεμα, το θέρος, το αλώνισμα, το ανέμισμα, το αχυρόμπαμα, τη σπορά και το καθάρισμα της γης, και σε αυτές εντάσσονταν οι χωρικοί, άντρες και γυναίκες, από πολύ μικρή ηλικία:

«Εγώ και η γυναίκα μου εδιδάχθημεν από πριν ακόμη πήξουν τα νύχια μας την εργασίαν. Το ζευγάρι, το τσάπισμα, το πότισμα, το κλάδεμα, το θέρος, το αλώνισμα, το ανέμισμα, το αχυρόμπαμα και τόσας άλλας επιστήμας που δεν μας άφησαν έως σήμερα δόξα σοι ο Θεός να πεινάσωμεν. [...]» («Εξομολογήσεις ενός πατρός», Α92)

«Και βλέπετε όλους τους αγρούς γεμάτους από τους χωρικούς και το αλέτρι να μπαίνει και πάλιν σε δουλειά, και άλλους να σπείρουν, άλλους να καθαρίζουν την γην, όλους τους βλέπετε εργαζομένους, κύπτοντας όλους επί της γης, από την οποίαν αντλούσι το είναι τους, την ζωή τους, καθώς εννοούμεν με μία λέξιν την τροφήν, το ντύσιμον, την πληρωμήν του χρέους, τας ανάγκας του σπιτιού, την αποκατάστασιν των παιδιών και όλα τελοσπάντων εκείνα με τα οποία παρακολουθείται η ζωή του ανθρώπου. [...]» («Η κατάρα, Α351)

Όπως δηλώνεται χαρακτηριστικά στο παράθεμα, η δουλειά στα χωράφια αποτελούσε το «είναι» των ανθρώπων αφού από τα έσοδα που τους προσέφερε μπορούσαν να τραφούν, να ντυθούν, να αποπληρώσουν τα χρέη τους, να καλύψουν τις ανάγκες του σπιτιού τους και να αποκαταστήσουν τα παιδιά τους. Αυτή ξεκινούσε από πολύ νωρίς το πρωί και τέλειωνε με τη δύση του ηλίου. Μαζί τους έπαιρναν και τα παιδιά της οικογένειας που ήταν συνήθως από δώδεκα ετών και πάνω.²² Σύμφωνα με την εξιδανικευμένη περιγραφή του πιο κάτω διηγήματος:

«Είναι η εβδόμη μεταμεσημβρινή ώρα της ημέρας και οι άνθρωποι κατάκοποι επιστρέφουν εκ της εργασίας των εις τας εστίας των. Ροδαλή, ζωηρά η χωρική σύζυγος προσπαθεί να βοηθήση τον πιστόν σύντροφόν της διά ν' αποξεύξη τα υποζύγια του, ο δε μικρός χωρικόπαις άδων χαμηλή τη φωνή άσμα τι, το οποίον εδιδάχθη προ μικρού εις το σχολείον, βοηθεί επίσης κι αυτός τους αγαθούς γονείς του. Οπόσον όλοι ούτοι είναι ευτυχείς. Μακράν ούτοι της τύρβης και του πολυταράχου βίου των πόλεων, μακράν των παθών και του μίσους, των ραδιουργιών και του φθόνου, διέρχονται ησύχως τον βίον των εν καθημερινή εργασία και προσευχή, εις πλούσιον και καθαρόν αέρα, καλόκαρδοι, αθώοι, εν τω μέσω αγροίκου αλλ' απερίττου περιβάλλοντος

²¹ Α. Χ. Αριστείδου, «Η παραγωγή και το εμπόριο της Κύπρου κατά τους ΙΗ' -ΙΘ' αιώνες», στο: Γ. Κ. Ιωαννίδης (επιμ.), *Η ζωή στην Κύπρο τον ΙΗ και ΙΘ αιώνα*, ό.π., σ. 47.

²² Ανδρούλα Βασιλείου, *Γυναίκα της Κύπρου. Ενός αιώνα διαδρομή*, Εν τύποις, Λευκωσία 2019, σ. 25.

αναμένοντες τα πάντα εκ της εργασίας των και του Θεού! [...]» («Το ποτήριον του Κρούμου», B645)

Στο απόσπασμα που καταγράφηκε πιο πάνω γίνεται μια ξεκάθαρη εξύμνηση του κάλλους του χωριού που ήταν μακριά από τον πολυτάραχο βίο της πόλης, το μίσος και τον φθόνο. Από τη μια προβάλλεται το όμορφο περιβάλλον του χωριού με τον ήσυχο βίο, τον καθαρό αέρα και τους καλούς και αγαθούς ανθρώπους και από την άλλη υπογραμμίζεται η αρνητική πλευρά της πόλης. Η περιγραφή αυτή θα μπορούσαμε να πούμε πως συνάδει με την ιδεολογία και αντίληψη που είχαν οι χωρικοί για τα νέα δεδομένα που είχαν δημιουργηθεί στα πλαίσια των πόλεων, αλλά και με την προσκόλλησή τους στο περιβάλλον του χωριού.

Η ζωή και οι ασχολίες των ανθρώπων που δούλευαν στα χωριά εκδηλώνονταν και μέσω τραγουδιών. Στις διασκεδάσεις, στα χωράφια αλλά και στις γιορτές ο κόσμος τραγουδούσε και η θεματολογία των τραγουδιών παρουσίαζε μεγάλη ποικιλία.²³ Τα τραγούδια ήταν ανέκαθεν τρόπος έκφρασης της χαράς, της λύπης και της εκτόνωσης του ανθρώπου από την καθημερινότητα και συνόδευε όλο τον κύκλο της κοινωνικής του ζωής. Κατά τη διάρκεια λοιπόν της εργασίας τους, παρόλο που ήταν κοπιαστική και απαιτητική, οι χωρικοί τραγουδούσαν προκειμένου να περάσει η ώρα τους. Ένα παράδειγμα αναφοράς στα τραγούδια των χωρικών εν ώρα εργασίας είναι το ακόλουθο:

«[...] ο Μήτρος τραβούσε έξω κατά τα αμπέλια του ολομόναχος. Ψυχή πουθενά δεν φαινόταν. Κι έτσι για να περάση την ώρα ώσπου να φτάξη στ' αμπέλια, αρχίνησε να τραγουδά ένα τραγούδι κλέφτικο. Και τραγουδώντας, είχε φθάσει ως μισή ώρα έξω από το χωριό. [...]» («Η νεράιδα», B632)

2. Η «κλειστή κοινωνία» του χωριού

Την περίοδο που εξετάζεται (αλλά, βέβαια, όχι μόνο σε αυτήν) τα χωριά είχαν τα χαρακτηριστικά της «κλειστής κοινωνίας» και φαίνεται να υπήρχε χώρος και κίνητρα για διάκριση αλλά και για τον σχολιασμό του κάθε ανθρώπου. Η μικρή χωροταξική έκταση του χωριού ενδεχομένως να συνέβαλε στη δημιουργία μιας «κλειστής κοινωνίας». Το μικρό χωριό έκανε ευκολότερη και γρηγορότερη γνωστοποίηση των γεγονότων:

---

²³ Έλενα Πρωτοπαπά, Άντρη Ιωάννου, Εύρος Θεοδούλου, Κωνσταντίνος Πρωτοπαπάς, «Οι κυπριακοί χοροί στα χωριά Επταγώνεια, Αρακαπάς, Κελλάκι και Πραστειό Κελλακίου», στο: Γιάννης Ζέρβας (επιμέλεια), *Ο κυπριακός παραδοσιακός χορός. Επιτόπιες έρευνες* (Λεμεσός, 5-7 Δεκεμβρίου 2014), Λαογραφικός Όμιλος Λεμεσού, Λεμεσός 2018, σ. 96.

«[...] Ούλο το χωριό ήταν ανάστατο 'κείνες τες ημέρες. Παντού ομιλία γίνονταν για την αρρώστια της Σμάρως, γιατί όλοι την ήξευραν και τώρα βρήκαν αφορμή να πη καθένας το 'δικό του. [...]» («Η Σμάρω», Α262)

Η τιμή, η εντιμότητα, ο σεβασμός και η σεμνότητα ήταν μερικές από τις βασικότερες αξίες των ατόμων της κοινωνίας του χωριού. Η λαϊκή παράδοση αποτελείτο από άγραφες τυπικές διατάξεις που κληρονομούνταν από γενιά σε γενιά χωρίς να παρατηρείται κάποια αλλαγή.²⁴ Οι άνθρωποι διακατέχονταν από ένα ευρύτερο αίσθημα άγχους και φόβου για το τι θα πουν οι άλλοι και αυτό επηρέαζε και συγκρατούσε τις πράξεις και τη συμπεριφορά τους. Ο κίνδυνος να χαθεί «η τιμή» κάποιου στα μάτια των συγχωριανών ενέτεινε τον ανταγωνισμό και, κάποτε, οδηγούσε ως το έγκλημα, όπως υποδηλώνεται στο επόμενο χωριό:

«Και το χωριό; Το χωριό τί θα έλεγεν, όταν εμάθαιεν ότι επροτιμήθηκεν απ' αυτόν ο Πέτρος; Τί μούτρα θα είχε να επιστρέψη εις το χωριό; Όλοι και όλες δεν θα τον περιγελούσαν; Α! Έπρεπε να εκδικηθή... Έπρεπε να... ξεπαστρέψη τον Πέτρο κι έπειτα ας τον εσκότωναν κι αυτόν. Ούτ' αυτός, μα ούτ' εκείνος την Μαριέττα... [...]» («Οι δύο φίλοι», Α334)

Ιδιαίτερα οι γυναίκες του χωριού με τη «γυναικεία γλώσσα» σχολίαζαν με ιδιαίτερη ευκολία κάθε τι που γινόταν. Δεν το έκαναν από κακία, αλλά επειδή ενδεχομένως αυτό ήταν ο μοναδικός τρόπος για να ξεφύγουν από τη μονοτονία της καθημερινότητάς τους αφού, όπως είδαμε και πιο πάνω, δεν επιτρεπόταν η είσοδός τους στα καφενεία:

«Το πρώτο ζωντανό π' απάντησα μόλις έφθασα στα πρώτα σπίτια του χωριού ήτανε η κυρά Σπύραινα τ' αυτί της γης καθώς την λέγαμε γιατί δεν γινότανε τίποτε που πρώτη αυτή να μην το μάθαινε. Μετά το καλώς ώρισες, κόρη μου, και τα επακολουθούμενα κλασσικά φιλιά, έτρεξε σ' όλο το χωριό να πάρη την μεγάλη είδησι!... Σε πέντε λεπτά όλο το χωριό ήτανε μαζεμένο στο σπίτι μου δηλαδή στη μονάκριβη κάμαρα ο παπάς, ο δάσκαλος κι όλο το μακρινό και κοντινό συγγενολόγι μου. [...]» («Η τρελλή του παπά», Β1166)

Στο επόμενο παράθεμα βλέπουμε με ποιον τρόπο οι γυναίκες του χωριού αντιμετωπίζουν τις «ξενοφερμένες» σχολιάζοντας τα καινούρια ήθη που φέρνουν και που δεν μπορούν να γίνουν αποδεκτά από το καθιερωμένο σύστημα αξιών της «κλειστής» κοινωνίας του χωριού:

«Έτσι, ο ερχομός των τριών οικογενειών αυτών έδωκεν ως ήτον επόμενον εις το χωριό μιαν κίνησιν και προπάντων εις τες γυναικείες γλώσσες, οι οποίες ησχολούντο για το ντύσιμον, την μορφιάν ή την ασχήμιαν της γιάτραινας, της παραγιάτραινας, της δικηγόραινας και της

²⁴ Θεόδοτος Κάνθος, «Η καθημερινή ζωή των Κυπρίων κατά το 18^ο και 19^ο αιώνα», στο: Γ. Κ. Ιωαννίδης (επιμ.), *Η ζωή στην Κύπρο τον ΙΗ και ΙΘ αιώνα*, ό.π., σ. 195.

Εγγλεζούς, την οποίαν εύρισκαν μεν ως την πιο όμορφην απ' όλες, ύστερα από την Δάφνην, την παραγιάτραιναι, αλλά πολύ «παράξενον πλάσμα» να φορή ποδίνες και να γυρίζη μόνη της καβάλλα τα βουνά. [...] Τώρα κάποια επουλούσε τ' αβγά της, κάποια τες όρνιθές της και άλλη τα ρόδια ή τα λαχανικά της, οπότε σαν επήγαιεν εις το σπίτι των πολιτίσων, εύρισκε πάντοτε και κάποιον θέμα ομιλίας για να μην μείνη η γλώσσα της αργή.» («Σίμος Λεβέντης», Β866)

Το κουτσομπολιό θα λέγαμε πως ήταν το «χόμπι» των γυναικών και προέκυπτε μέσω της μεταξύ τους συζήτησης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το ακόλουθο απόσπασμα:

«Κι οι κοκόνες εις το κιόσκι καθισμένες με την κάλτσα τους κουβεντιάζουν, κουβεντιάζουν ατέλειωτα· μιλούν, μιλούν ώρες, ζυγιάζουν, κατηγορούν, επαινούν τα προικιά της κοπέλλας και τες φρονιμάδες της. Μετρούν και ξαναμετρούν τες λίρες και τα ρούχα της, σα να 'πρόκειτο να την πάρουν οι ίδιες. Κι απ' το κιόσκι το νέο μεγαλώνει, τώρα βέβαια, πετά, κάνει σε μια μέρα το γύρο των καφενέδων και των σαλονιών και δίνει θέμα στις κακογλωσσούδες και τα λαδικά. [...]» («Πώς γίνονται οι γάμοι», Α368)

3. Πανηγύρια

Τα πανηγύρια ήταν ένας επαναλαμβανόμενος και πολύ απαραίτητος θεσμός με παμπάλαιες ρίζες, που τον βρίσκουμε και κατά την περίοδο που εξετάζουμε (τέλη 19ου – αρχές 20ού αιώνα). Τα πανηγύρια δεν λάμβαναν χώρα αποκλειστικά και μόνο στα χωριά, αφού, όπως θα δούμε και στη συνέχεια της εργασίας, αναφορές γίνονται και σε πανηγύρια στο αστικό περιβάλλον.²⁵ Παρόλα αυτά, η σημασία τους για τους χωρικούς ήταν πολύ μεγαλύτερη. Η μέρα του εορτάζοντος Αγίου έδινε την ευκαιρία στους Κυπρίους να φορέσουν τα γιορτινά τους ρούχα και να επισκεφθούν την εκκλησία που ήταν αφιερωμένη στον συγκεκριμένο Άγιο, να προσκυνήσουν, να λειτουργηθούν αλλά και να απολαύσουν την πανήγυρη που διεξαγόταν προς τιμήν του.

Αναμφίβολα, τα τοπικά πανηγύρια ήταν μια αφορμή για να συναθροιστεί το χωριό:

«Κάθε χρονιά που γίνεται το πανηγύρι όλο το χωριό μαζεύεται στο ξωκκλήσι [...]» («Η τρελλή του παπά», Β1169)

αλλά ήταν και ο συνδετικός κρίκος που ένωνε τους κατοίκους γειτονικών χωριών.²⁶ Τα μεγαλύτερα πανηγύρια έπαιρναν παγκύπριο χαρακτήρα, αφού άτομα από όλες τις περιοχές της

²⁵ Π.χ. το πανηγύρι του Κατακλυσμού στη Λάρνακα.

²⁶ Θεόδοτος Κάνθος, «Η καθημερινή ζωή των Κυπρίων κατά το 18^ο και 19^ο αιώνα», στο: Γ. Κ. Ιωαννίδης (επιμ.), *Η ζωή στην Κύπρο τον ΙΗ και ΙΘ αιώνα*, ό.π., σ. 213-217.

Κύπρου τα επισκέπτονταν. Κοινό χαρακτηριστικών των διηγημάτων που περιγράφουν την κινητικότητα κατά τη διάρκεια των πανηγυριών αποτελεί ο μεγάλος αριθμός επισκεπτών τους.

Τα πανηγύρια υπηρετούσαν θρησκευτικές αλλά και κοινωνικο-οικονομικές ανάγκες. Αφενός ήταν τόποι λατρείας, αλλά αφετέρου αποτελούσαν και την αφορμή λειτουργίας των εμποροπανηγύρεων. Τα προϊόντα που πωλούνταν σ' αυτές προέρχονταν κατευθείαν από τον τεχνίτη ή τον παραγωγό, άρα η οικονομική αξία των εμποροπανηγύρεων ήταν πολύ μεγάλη για τους βιοπαλαιστές:

«Μετά μεγάλης ησυχίας και τάξεως ετελέσθη η εν Κουκλίσις (Παλαιπάφω) πανήγυρις του Αποστόλου Λουκά. Ομολογουμένως η πανήγυρις αύτη είναι μία των μεγαλυτέρων της Κύπρου πανηγύρεων· εξ όλης της επαρχίας Πάφου και πολλών χωρίων των ομόρων επαρχιών αθρόοι κατέρχονται ευσεβείς προσκυνηταί διάφορα αναθήματα κομίζοντες. Άπαν το πλήθος υπολογίζεται εις πέντε χιλιάδας ανθρώπους, οίτινες, διεσκορπισμένοι όντες ανά τας ευρείας πεδιάδας του χωρίου, απετέλουν ωραιότατον θέαμα. Χριστιανοί και Τούρκοι, αναμίξ εξετέλουν τας συναλλαγάς των· οι μεν εξυμνούντες διατόρως τας προς πώλησιν εκτεθειμένας διαφόρους πραγματείες των, οι δε αγοράζοντες [...] αι ενδυμασίαι των συνέτειναν εις την μεγαλοπρέπειαν του θεάματος· που μεν έβλεπέ τις γυναίκας με τες κλασσικές σαγιές, που δε Χριστιανούς με μακράς βράκας, που δε Τούρκους διαφοροτρόπως ενδεδυμένους· μπορεί να 'πη κανείς, ότι με τας παραδόξους ενδυμασίας των απετέλουν σωστό μωσαϊκόν ενδυμάτων. [...]» («Εντυπώσεις», Α452)

«Χιλιάδες κόσμος εις το πανηγύρι από όλα τα μέρη της Κύπρου. Κουτσοί-στραβοί, λέγει ο λόγος, εις τον Άγιον Παντελεήμονα, μα και ερωτευμένοι ακόμα! Η αυλή του μοναστηριού και τα τριγύρω περιβόλια και τα χωράφια γεμάτα από χωρικούς, ζώα, πραγματευτάδες, από Χριστιανούς μα και Τούρκους ακόμα, από αγοραστάς και πωλητάς, από μικρούς και μεγάλους, από κοπέλλια με το φέσι στραβά και κοπέλλες όμορφες και καλοντυμένες που χαμογελούν σαν τες κοιτάζουν οι νέοι. Εις τες 27 την αυγήν η εκκλησιά γεμάτη από Χριστιανούς. Καίουν οι πολυέλαιοι, κάμνουν παρακλήσεις οι παπάδες, φωνάζουν εις τες πόρτες οι φτωχοί και ανήμποροι, προσκυνούν τον Άγιον και ανάβουν κεριά κατά σειράν οι παναυριώτες, παρακαλούν οι άρρωστοι, ενώ ο δεσπότης ντυμένος ολόχρυσα λειτουργεί με πολλήν επισημότητα... [...]» («Η ταμένη», Α159)

Πολλοί Κύπριοι οι οποίοι υπέφεραν από ασθένεια οι ίδιοι ή κάποιο μέλος της οικογένειάς τους και απευθύνονταν σε κάποιο Άγιο για να τους βοηθήσει, έφταναν από πολύ μακριά σε περιοχές όπου γινόταν κάποια πανήγυρις προς τιμήν του Αγίου στον οποίο είχαν κάνει τάμα, όπως αναφέρεται και πιο κάτω:

«Η κορού επότισε τον βασιλικόν της, εφίλησε το αρνούδι τους και αφού εκαπνισθήκασιν, η μικρή συνοδεία εξεκίνησε για το πανηγύρι μαζί με άλλους χωριανούς. Το χωριόν τους ήτο δεκαπέντε μίλια μακράν και έπρεπε να περπατούν δυο μερόνυχτα μέσα σε κάμπους και βουνά.

Μα η χάρι του Αγίου εκρατούσε την άρρωστην και εγέμιζε με ελπίδες τους καημένους της τους γονείς. [...]» («Η ταμένη», Α159)

«[...] Θα απήρχοντο εις την πανηγυριν του Αγ. Παντελεήμονος (όπου η κυρά Χατζήνα «είχεν ταμένην» την κόρην της όταν είχεν ασθενήσει κάποτε) [...]» («Έρωσ Ανίκατε», Β731)

Στο ακόλουθο χωρίο όλο το χωριό παροτρύνεται να πάει στο πανηγύρι τη μέρα γιορτής του Αγίου Μάμα. Στα πανηγύρια είχαν το δικαίωμα να πηγαίνουν όλοι, ανεξαρτήτως φύλου, ηλικίας ή κοινωνικής θέσης:

«Γροικάτε ωροί! Τα γλυκοχαράματα του φου να σηκωθήτε ούλοι να λαμνίσωμεν αντάμα και συγκούπαδοι για το παναῦριν ωροίοι... [...] Και στο χάραμαν της ανατολής που τα ἔξι ἄστρο της Οπλειάς μάχουνταν να βουττήσουν, οὐλ' οι χωρκανοί, ομάδιν-ομάδιν, γέροι, ρκες, νιες, παίδκιοι, ἄλλοι απεζοί και ἄλλοι πᾶ' στα ἴποζύγια ετραβήσασιν για το παναῦριν τ' Ἄι-Μάμα στου Μόρφου να προσκυνήση πάσα ει. [...] Πηαινάμενοι, γιατί και λαλείτε, στο παναῦριν, εσυγκλύσαν τα ὄρη και τα παραρά. Ἄλλοι εβάλλαν κάτι γεροφωνές και τσυριλλίστρες που κάμναν τα ἴφκιά του αδρώπου να βουννίζουν, ἄλλοι εσφυρούσασιν, ἄλλοι εσύρναν πιστολιές, ἄλλοι εφωνάζασιν και εμιτριάζαν ἴνου στ' ἄλλου κι ἄλλοι επαίζαν τταμπουράν. Προλάτες δκυο-τρικά καλοφωνάρικα εβάλλαν την πάνω κι ήταν χαρά Θεού να τα γροικάς. Ελέαν τραουδκια της ἀάπης, τραουδκια του ὄρου, της μάντρας, του στιαδκιού. Οι νιες αφουκράζονταν κι η καρκιά τους ἄνοιεν φύλλα-φύλλα.» («Στο παναῦριν», Α587)

Στο διήγημα από το οποίο αντλείται το απόσπασμα γίνονται αρκετές επαναλήψεις της λέξης «πλατεία». Η πλατεία του χωριού κατείχε κεντρική θέση λειτουργώντας ως επίκεντρο του συλλογικού βλέμματος της κοινότητας. Αυτή γινόταν χώρος που φιλοξενούσε εορταστικά ή κοινωνικά δρώμενα που συνδέονταν με έθιμα, και ο χαρακτήρας που αποτυπωνόταν σε αυτήν ήταν συλλογικός.²⁷ Η πλατεία ενσάρκωνε θα λέγαμε συμβολικά το σώμα της κοινότητας. Στην πλατεία, φυσικά, γινόταν και το πανηγύρι του χωριού στο οποίο άτομα κάθε ηλικίας, φύλου,²⁸ και κοινωνικής θέσης διασκέδαζαν και γλεντούσαν:

«Το παναγύρι ήταν στο ζενίθ του. Εις την πλατειάν η διασκέδαση στην μεγαλύτερή της βράση. Κάτω από τέντες, καμωμένες από χλωρά καλάμια έξω από τες πόρτες των δυο αντικρυνών καφενέδων, οι βιολάρηδες έπαιζαν διαρκώς. Και τα κοπέλια, ενθουσιασμένα από τους γλυκούς ήχους, εχόρευαν αδιάκοπα. [...] Και μ' ελαφρό το πάτημα και λαστιχένιο το κορμί πηδούσαν του καρσιλαμά τα γραφικά πηδήματα κι εγύριζαν τους ὄμορφους του γύρους χαριτωμένα και

²⁷ Π. Αναστασιάδου, *Παραστάσεις της κοινωνικής δομής στα ποιητάρικα τραγούδια της Κύπρου* (διδ. διατριβή), ὁ.π., σ. 130.

²⁸ Η κοπέλια που εμφανιζόταν στην πλατεία του χωριού αλλά και στα πανηγύρια που οργανώνονταν θεωρούνταν πλέον ώριμη για γάμο. Βλ. Π. Αναστασιάδου, ὁ.π., σ. 131.

ακούραστα. Κι αν σταματούσαν κάπου κάπου, το έκαμναν για να στολίσουν τον χορό, συνοδεύοντάς τον με τα γλυκά τους, τα παθητικά παραλιμνίτικα. Κι η κίνηση κι ο θόρυβος 'ξακολουθούσαν. Στην άλλην άκρη της πλατείας ήτανε οι πραγματευτάδες. Εδώ ο γέρος ο παντοτινός με το σεντούκι του το γεμάτο μικροπαιγνιδάκια· παρέκει ο υφασματοπόλης με απλωμένα όλα του τα ρουχικά, τους πασιμάδες με τα κτυπητά χρώματα, τες κουρούκλες τες πιπλιασμένες· δίπλα οι πωλητές των πωρικών, του κουδαμέ και των κουφέττων, του χαλουβά και του σουτσούκου· κι αντίκρυ, πιο θριαμβευτικός και πιο φωνακλός απ' όλους, ο λοκουματζής, με τα ξακουστά του ξεροτήανα της ώρας. Κι ο κόσμος επήγαινε και ήρχετο ψωνίζοντας· άλλοι παρακολουθούσαν με ζωηρές εκδήλωσες χαράς και θαυμασμού τους χορευτάδες, καρτερώντας την δική τους τη σειρά· στους καφενέδες μέσα ετσούγκριζαν άλλοι τα ποτήρια τους με το κονιάκ τους ή το ζούκι τους· τα παιδιά έτρεχαν παίζοντας με σφυρίγματα και με φωνές μες στην πλατεία ή τριγυρίζοντας με βλέμματα λαχτάρας τον γέρο πωλητήν των παιγνιδιών, ενώ οι γυναίκες, καθισμένες στο καλδερίμι του αντικρυνού δρόμου, παρακολουθούσαν κι εσχολίαζαν το καθετί. Όλο το χωριό διασκεδάζεν εκείνη την ημέρα. Κι όσοι δεν ήσαν στην πλατεία, που ήτο συγκεντρωμένο όλο το πανηγύρι του χωριού, γλεντούσαν εις τα σπίτια τους. Παντού ήσαν στρωμένα τα τραπέζια, που κάθε νοικοκύρης χωριανός γλεντούσε με τους ξένους του. Κι άκουες από παντού τες φωνές της διασκεδάσης να βγαίνουν απ' τα σπίτια και να σκορπίζουν στην ατμόσφαιρα τους ήχους της χαράς... [...]» («Ο Δημήτρης», Β992)

Ας υπογραμμιστεί εδώ πως, εκτός από τα πανηγύρια που στήνονταν προς τιμήν της εορτής κάποιου Αγίου, υπήρχαν και πανηγύρια που γίνονταν με αφορμή ένα κοινωνικό γεγονός, όπως ήταν, για παράδειγμα, το μυστήριο του γάμου:

«Σε λίγες μέρες στο χωριό γενόταν πανηγύρι. Παντρεύανε τον Μήτρο με την Σύλφη. [...]» («Η νεράιδα», Β633)

Ο γάμος αποτελούσε το πιο μεγάλο γεγονός στην παραδοσιακή κοινωνία των χωριών. Κατά την προετοιμασία του γάμου αλλά και κατά τη διάρκειά του γίνονταν πολλές ιεροτελεστίες που περιλάμβαναν τραγούδια, χορό και μουσική. Το χωριό συμμετείχε στη χαρά της οικογένειας και του ανδρογύνου και η προσέλευσή του ήταν αθρόα:²⁹

«Αι γυναίκες της γειτονιάς έχουν αφήση όλαι τας εργασίας των και στέκουν εις τας θύρας των οικίσκων των, μερικαί δε τριγυρίζουν μέσα εις την αυλήν και απ' έξω από την θύραν του μικρού σπιτιού. Εντός ολίγου ο εν αυτώ κόσμος αυξάνει και το σμήνος των παιδιών των συρρευσάντων, των οποίων οι γέλωτες και ο θόρυβος ακούονται υπεράνω πάσης φωνής, πυκνούνται ακόμη

---

²⁹ Ε. Πρωτοπαπά, Α. Ιωάννου, Ε. Θεοδούλου, Κ. Πρωτοπαπάς, «Οι κυπριακοί χοροί στα χωριά Επταγώνεια, Αρακαπός, Κελλάκι και Πραστειό Κελλακίου», στο: Γ. Ζέρβας (επιμ.), *Ο κυπριακός παραδοσιακός χορός. Επιτόπιες έρευνες*, ό.π., σ. 81.

περισσότερον εις τρόπον που έχουν κάμη δύσκολον αν μη αδύνατον την είσοδον εις την μικράν οικίαν. Παντρεύεται ο Νικολός, ο γνωστός εις την γειτονιά αχθοφόρος και δι' αυτό έχει γίνη τόση κίνησις και ετέθη επί ποδός όλος ο γυναικείος και παιδικός κόσμος, ο ασυνήθιστος εις τον θόρυβον και την μεγάλην κίνησιν, ο περιμένων μετά παλμών καρδιάς τα τοιαύτα πανηγύρια, ως συνηθίζουν ουχί ανεπιτυχώς ν' αποκαλούν τας ένεκα παρομοίων λόγων συναθροίσεις [...] ο Νικολός απεφάσισε να κάμη και τραπέζι προς καλλίτερον εορτασμόν των γάμων του. [...]» («Ένα μυστήριο, Α345)

II. Η πόλη

Κατά την περίοδο συγγραφής των κυπριακών διηγημάτων τέθηκαν οι βάσεις κι έγιναν τα πρώτα σημαντικά βήματα ανάπτυξης των πόλεων και της αστικής κουλτούρας. Με τον ερχομό των Άγγλων, δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις της αστικής νοοτροπίας και κουλτούρας, μετά από τη δημογραφική και την οικονομική ανάπτυξη.³⁰ Στις πόλεις, λοιπόν, αναπτύχθηκαν νέοι όροι απασχόλησης και διαβίωσης αλλά και πιο εκλεπτυσμένες νόρμες συμπεριφοράς, έστω κι αν τα πρώτα αυτά αστικά κέντρα δεν ήταν παρά μεγάλα χωριά.³¹

Σε αυτά τα πρώτα κέντρα αναπτύχθηκαν οι πιο δυναμικοί τομείς της αστικής οικονομίας, δηλαδή το εμπόριο και η μεταποίηση των πρώτων υλών σε χρήσιμα προϊόντα. Επίσης, οργανώθηκαν οικονομικές και εμπορικές δραστηριότητες και ξεκίνησε η λειτουργία μικρών βιοτεχνικών μονάδων (εργαστηρίων). Επομένως, ένα γενικό σχόλιο που θα μπορούσε να ειπωθεί είναι πως στις πόλεις τοποθετείτο το επίκεντρο της οικονομικής ζωής, ακόμη και για τους ανθρώπους της υπαίθρου.³² Αλλά η κυριότερη συνέπεια της οργάνωσης των πόλεων ήταν ο πολιτισμός, καθώς πολιτισμός υφίσταται μόνο μέσα από την ύπαρξη των πόλεων και του αστικού τρόπου ζωής. Οι πρώτες λοιπόν κυπριακές πόλεις ήταν κατά κάποιο τρόπο εργαστήρια του πολιτισμού.³³

Στα διηγήματα οι αναφορές που γίνονται για την πόλη είναι ιδιαίτερα λεπτομερείς και καλύπτουν όλες σχεδόν τις πτυχές της ζωής. Οι σχετικές λογοτεχνικές αναφορές συμπεριλαμβάνουν τους δρόμους, την αγορά, τις κατοικίες, τη διαβίωση, την οικονομική ευχέρεια, την ενδυμασία, αλλά και τη νοοτροπία των κατοίκων.

³⁰ Π. Κ. Περσιάνης, *Πόλεις και πολιτισμός*, ό.π., σ. 40.

³¹ Μια τέτοια αναφορά γίνεται και στο διήγημα «Παιδικά αναμνήσεις»: «Η Λεμησσός τότε ήτο αληθινό χωριό καθώς ούτε λέσχει υπήρχον, ούτε τίποτε [...]» (Α144).

³² Νικολέττα Δημητρίου, «Παραδοσιακά επαγγέλματα και ασχολίες», *Το Χρονικό*, τχ. 153 (27 Φεβρουαρίου 2011), Πολιτιστικό Ίδρυμα Τράπεζας Κύπρου, Λευκωσία 2011, σ. 5.

³³ Π. Κ. Περσιάνης, *Πόλεις και πολιτισμός*, ό.π., σ. 81.

1. Η ζωή στην πόλη

Η ωραία εμφάνιση της (κυπριακής) πόλης, έτσι όπως την παρουσιάζουν οι διηγηματογράφοι, δίνει την εντύπωση μιας ευρωπαϊκής πόλης, στοιχείο που να γοητεύει τους Κυπρίους. Είναι εντυπωσιακές οι περιγραφές των πόλεων οι οποίες παρουσιάζονται με ιδιαίτερη ευγλωττία. Πρόκειται για περιγραφές προφανώς επηρεασμένες από περιγραφές ευρωπαϊκών τοπίων, αφενός, και από το κίνημα του ρομαντισμού, αφετέρου.³⁴

Οι περιγραφές της ζωής στην πόλη αποτυπώνουν ένα συναίσθημα υπεροχής και απηχούν μια εποχή υψηλών προσδοκιών. Μια ξεκάθαρη αναφορά για την κοινωνική διαστρωμάτωση στην κυπριακή πόλη γίνεται στο πιο κάτω διήγημα του 1898, όπου σκιαγραφείται η εικόνα των κατοίκων «εις την μικράν Λευκωσίαν την κύπτουσαν όλην την ημέραν εις την εργασίαν»:

«Το δειλινόν της Κυριακής εκείνης ο περίπατος ευρίσκετο εις όλην του την ακμήν. [...] Όλαι αι τάξεις, αντιπρόσωποι πάσης ηλικίας, και τα δύο φύλα εν πληθύι ευρίσκοντο εκεί, φορούντες όλοι τα Κυριακάτικα τους, καινουργή, καινουργέστατα, φέροντα ακόμη τας πτυχάς της διπλώσεως, εις ήν καταναγκαστικώς υπεβλήθησαν επί μίαν εβδομάδα. Άνθρωποι εργαζόμενοι δι' όλης της ημέρας, κερδίζοντες το ψουμί των με τον ιδρώτα των, γεμίζοντες χαρτιά ή αντιγράφοντες κυβερνητικά βιβλία οι μεν, μελανώνοντες τα χέρια των οι άλλοι εις τας βαφάς, κρατούντες δι' όλης της ημέρας το σφυρί ή το σκεπάρνι εκείνοι, κυρτώνοντες την ράχιν των εις το βελόνι ή εις το ραφίδι αυτοί, διδάσκαλοι εκεί, μαθηταί παρακάτω, πρόσωπα διάφορα, όψεις ζωηραί και όψεις ενθυμίζουσαι την εικόνα του θανάτου, πρόσωπα συνήθη με χρώμα ρωμείο κοντά σε ολίγα πρόσωπα ολοπόρφυρα με μάτια γαλανά ή τεφρόχροα, αντικρύζοντα πόδας μακροτάτους με μόνον το μήκος των δεικνύοντας την αγγλικήν καταγωγήν των. [...] Και εβλέπαμεν καθημένους ή παρήρχοντο προ ημών ζεύγη και ομάδες, άνθρωποι ανεπτυγμένοι και άνθρωποι της τελευταίας τάξεως, ευγενείς κυραί διαγκωνιζόμεναι προς γυναίκας του λαού, επιστήμονες συναπαντώμενοι με αρειμανίους βρακάδες κρατούντας εις την χείρα κρεμάμενον το μανδήλιόν των ή κροτούντας χαμαί τεραστίαν μαγκούραν, κάθιδροι όλοι ως να μη έκαμαν τον περίπατόν των και ν' ανέπνεαν ησύχως τον καθαρόν και μυροβόλον αέρα, τον οποίον είχαν ολόκληρον εβδομάδα ν' αναπνεύσωσιν [...]» («Αιώνιον δίλημμα», Α313)

Οι πληροφορίες που αντλούνται από το προαναφερθέν χωρίο αφορούν τη ζωή αλλά και τις ασχολίες των κατοίκων της πόλης. Ανεξαρτήτως φύλου και ηλικίας κάθε Κυριακή φορούσαν τα καλά τους ρούχα και πήγαιναν τον περίπατό τους προκειμένου να ξεκουραστούν από την κοπιαστική βδομάδα εργασίας τους. Οι άνθρωποι αυτοί κέρδιζαν το ψωμί τους με την εργασία τόσο στον κυβερνητικό τομέα, όσο και σε διάφορα εργαστήρια, για παράδειγμα ραπτικής.

³⁴ Π. Κ. Περσιάνης, *Πόλεις και πολιτισμός*, ό.π., σ. 105.

Στο συγκεκριμένο απόσπασμα, επίσης, εντοπίζουμε για πρώτη φορά τη διάκριση ανάμεσα στους «χαρτογιακάδες» και στους βιοπαλαιστές. Οι γραφειοκράτες κυβερνητικοί υπάλληλοι³⁵ περιγράφονται να συναντούν κατά τη διάρκεια της βόλτας τους τους μεροκαματιάρηδες που ασχολούνταν κυρίως με χειρωνακτικές εργασίες. Επίσης, εκτός από την εργασιακή διαφοροποίηση των ατόμων, είναι ξεκάθαρη και η κοινωνική διάκριση με γνώμονα την εκπαίδευση και τον πλούτο. Από τη μια εμφανίζονται οι «ανεπτυγμένοι» άνθρωποι, οι ευγενείς κυρίες και οι επιστήμονες, και από την άλλη οι άνθρωποι της «τελευταίας τάξεως» και οι άγριοι στην εμφάνιση βρακάδες. Επιπλέον, παρατηρείται και η αντίστιξη ανάμεσα στην περιγραφή των ντόπιων και των Άγγλων. Τα πρόσωπα των ντόπιων, όπως περιγράφονται, έχουν τα συνηθισμένα πιο σκούρα (από τον ήλιο) χρώματα, ενώ οι λιγότεροι σε αριθμό Άγγλοι παρουσιάζονται να έχουν κοκκινωπά πρόσωπα και γαλανά ή γκρίζα μάτια και να είναι αρκετά ψηλότεροι από τους Κύπριους.

Σε άλλο διήγημα έχουμε την περιγραφή της κοινωνικής συναναστροφής και των ασχολιών των θαμώνων σε ένα καφενείο της πόλης:

«Μου αρέσει κάποτε καμιά γιορτή να πηγαίνω και εγώ στο καφενείο. Εκεί, σα λειτουργηθούν στην εκκλησιά, οι άνθρωποι της μικρής μας πόλης συνάζονται μικροί μεγάλοι, κάθε λογής τάξεως, κάθονται χώρια δυο-δυο, τρεις-τρεις, και από 'να λόγον ο καθένας, ένα χωρατόν, μιαν κρίση για το διάκον που είπε το ευαγγέλιον τόσον καλά, για τον ψάλτη, τον ένα τον άλλον, μα οι παραπάνω με το παιγνίδι, περνούν τον καιρόν της σκόλης των ευχαριστημένοι. Τόσες μέρες δουλεύουν σαν σκλάβοι, είν' ανάγκη και να διασκεδάσουν κιόλας οι άνθρωποι και ολόισα στο καφενείο. Σε λίγο γεμίζει κόσμον· και μες στην καταχνιά, που σκορπιέται σ' όλην την ατμόσφαιρα εκείνη από τους καπνούς των σιγάρων και ναργιλέδων, μια παράξενη μουσική γεννάται που βαστά ώρες και ακούεται ως πέρα από του ταβλιού και του ντόμινου τα κόκκαλα, τα οποία χτυπούνται με δύναμη απ' τα νευρικά χέρια των παιχτών, του μπιλλιάρδου τες ολοστρόγγυλες μπίλλιες οι οποίες κυλούν τόσον ωραία στην πράσινη τσόχα, το τσακριστό χτύπημα των γεμάτων ποτηριών, τες βλαστημιές όσων χάνουν στα χαρτιά, από τα ζωντανά γέλια των νέων, τες βραχνές ομιλίες των γέρων και το γουργούρισμα τ' αδιάκοπο των ναργιλέδων. [...]. Αυτοί εδώ κοντά οι νέοι πίνουν και πάλε πίνουν να πάν' κάτω τα μαράζια ποτά ωραιόχρωμα και μετά κάθε πινιάν τα ίδια να έρθουν σε λίγον γίνονται φαιδροί και αρχίζουν τες ατέλειωτες κουβέντες, μέσα μέσα και σοβαρές· τώρα λεν για τα πολιτικά. [...].» («Στο καφενείο», Α378)

---

³⁵ Οι Άγγλοι θεμελίωσαν και συστηματοποίησαν τις διάφορες κυβερνητικές υπηρεσίες της Κύπρου, προσλαμβάνοντας φυσικά και πολλούς Κυπρίους ως δημοσίους υπαλλήλους. Όπως ήταν αναμενόμενο, τις υψηλότερες και με περισσότερες ευθύνες θέσεις τις έδιναν σε Άγγλους. Βλ. Άντρος Παυλίδης, *Ιστορία της νήσου Κύπρου*, τόμος Δ', ό.π., σ. 244.

Οι αναφορές που αντλούνται από το απόσπασμα αυτό πληροφορούν τον αναγνώστη πως τα άτομα πήγαιναν στο καφενείο ενόψει κάποιας γιορτής μετά τη θεία λειτουργία και κάθονταν όλοι μαζί ανεξαρτήτως ηλικίας ή κοινωνικής τάξεως. Το καφενείο ήταν μια ανάπαυλα στη δύσκολη ζωή τους. Ποτά, τσιγάρα, ναργιλέδες, τάβλι, ντόμινο και μπιλιάρδο (παιγνίδι φερμένο από τους Εγγλέζους) ήταν μερικά από τα στοιχεία που γέμιζαν τον χρόνο τους όταν πήγαιναν στο καφενείο και δηλώνονται ρητά στο διήγημα, σε αντίθεση με τα πιο απλοϊκά στοιχεία που είδαμε παραπάνω να συνθέτουν την εικόνα του καφενείου στο χωριό. Το πιο πάνω απόσπασμα κάνει λόγο και για τον πολιτικό ρόλο του καφενείου, που αποτελούσε στην ουσία χώρο πολιτικών διαλόγων ή ακόμη και χώρο λήψης πολιτικών αποφάσεων και δράσης.³⁶

Οι άνθρωποι πήγαιναν στις πόλεις και για να ψωνίσουν από τις εμπορικές αγορές:

«Κατήλθεν εις Λευκωσίαν διά να «ψουμνίσουν» εις τα εμπορικά. [...]» («Έρωσ ανίκατε, B731)

Όπως και στα χωριά, έτσι και στις πόλεις οι διάφορες γιορτές και εκδηλώσεις δημιουργούσαν τη συλλογική μνήμη και καλλιεργούσαν την «τοπική» ταυτότητα.³⁷ Στο απόσπασμα που ακολουθεί σκιαγραφείται μια εικόνα από την κινητικότητα που επικρατούσε στην πόλη ενόψει της Πρωτοχρονιάς, με τονισμένο ωστόσο το στοιχείο της ταξικής-οικονομικής διαφοράς, ανάμεσα στα παιδιά των πλουσίων και στα παιδιά «των ταπεινών εργατών»:

«Εξημέρωσε μια 'μέρα και ο κόσμος ήτο όλως χαρά. Άνδρες, γυναίκες και παιδιά, μικροί και μεγάλοι, ήσαν φαιδροί και εύθυμοι. Πάντες απήλαυον με ζωηράς διασκεδάσεις, με χορούς και με τραγούδια, την εύθυμον εκείνην ημέραν. Ήτο πρωτοχρονιά. Ευτυχισμένη ημέρα! Παντού κινήσις, παντού ζωή, παντού χαρά. Τα παιδιά των ταπεινών εργατών ομοίαν ησθάνοντο χαράν από τα ευτελή δώρα, τα οποία τοις έδιδον οι προσφιλείς των γονείς, προς τα των πλουσίων εκείνων, τα οποία ευδαιμόνως ενετρύφων εις τα πολυτελή των δώρα. Οποία άρρητος χαρά εις τα αθώα εκείνα πλάσματα! Οι νέοι εξήρχοντο των οικιών των πλήρεις νεανικού σφρίγγους και ζωής και ελπίδων αισίου μέλλοντος ευδοκίμων. [...]» («Το πρωτοχρονιάτικόν μου δώρον», A524)

Στο προηγούμενο κεφάλαιο, όπου έγιναν αναφορές στο χωριό και στην περιγραφή της ζωής σε αυτό, εντοπίστηκε και η έννοια της πλατειάς που αποτελούσε το επίκεντρο του χωριού. Στο αστικό περιβάλλον είναι η αγορά που έχει την τιμητική της, όπως αναφέρεται πιο κάτω:

«Η αγορά απ' το πρωί με τα λογής-λογής καταστήματα ήταν πολυσύχναστη. Άνθρωποι μεγάλοι, παιδιά, γυναίκες μπεινοβγαίνανε στα εμπορικά με δέματα στο χέρι. Μικρά καρτσάκια που τα

³⁶ Π. Αναστασιάδου, *Παραστάσεις της κοινωνικής δομής στα ποιητικά τραγούδια της Κύπρου* (διδ. διατριβή), ό.π., σ. 135.

³⁷ Π. Κ. Περσιάνης, *Πόλεις και πολιτισμός*, ό.π., σ. 272.

έσερναν γαϊδουράκια ή και άνθρωποι δεχόνταν με μια δεκάρα στις ράχες τους παιδιά, για να τα διασκεδάσουν γυρίζοντάς τα στις γειτονιές. Παρακάτω, σε μια μικρή πλατεία, στημένη μια κούνια κουνούσε καμιά δεκάδα ευτυχών παιδιών που τραγουδούσαν τρελλά και παράφωνα. Στην ίδια πλατεία μικροπωλητές, γλυκατζήδες, πορτοκαλάδες· άλλοι είχαν τύχες μια δεκάρα την μια, άλλοι πωλούσαν κάτι μάπες που πηδούσαν δεμένες μ' ένα μακρύ λάστιχο και άλλοι άλλα. Όλοι με την ειλικρινέστερη πρόθεση να μην αφήσουν δεκάρα στην τσέπη των μικρών παιδιών. [...]» («Μια Πρωτοχρονιά», Β1036)

Ανάλογες αφορμές και χώροι διασκέδασης δηλώνονται και στο απόσπασμα του ακόλουθου διηγήματος, στο οποίο αξίζει να επισημανθεί η μνεία του «θεάτρου» ως κατεξοχήν αστικού χώρου κοινωνικής συνεύρεσης και διασκέδασης (για το θέατρο θα μιλήσουμε αναλυτικότερα παρακάτω):

«Την συνήντων εις όλα τα μέρη όπου μας οδηγεί όλους ενταυτό η ύπαρξι ενός θεάματος, η ανάγκη διασκέδασεως, η αναπόφευκτος ανάγκη του περιπάτου. Την έβλεπα την αιθερίαν κόρην εις τους περιπάτους, εις τα θέατρα, εις τα άλλα δημόσια κέντρα, εις τας εξοχάς, εις τας μικροπανηγύρεις, αι οποίαι ετελούντο εις τα προάστια της πόλεως. Μετέβη χάριν της εορτής του κατακλυσμού εις την Λάρνακα [...]» («Ξηρά άνθη», Α320)

Ένα πανηγύρι που μάζευε πολύ κόσμο ήταν αυτό που μνημονεύεται στο χωριό, δηλαδή το πανηγύρι του Κατακλυσμού στη Λάρνακα, που κατακλυζόταν από χιλιάδες επισκέπτες απ' όλη την Κύπρο. Ο «Κατακλυσμός» είναι μια ονομασία που έδωσαν οι Κύπριοι για τη γιορτή του Αγίου Πνεύματος. Όλοι οι τότε κάτοικοι του νησιού είχαν ως έθιμο να πηγαίνουν στο πανηγύρι του Κατακλυσμού για να διασκεδάσουν και να παρακολουθήσουν ποιητικούς διαγωνισμούς «τσιαττιστών».³⁸

Οι άνθρωποι της πόλης είχαν και άλλα χόμπι (ή πάθη), όπως φαίνεται πιο κάτω για την πρώιμη πόλη της Λεμεσού:

«Η Λεμησσός τότε ήτο αληθινό χωριό καθώς ούτε λέσχει υπήρχον, ούτε τίποτε, όσοι δεν ήθελαν να κοιμηθούν από τες οκτώ, εμαζεύοντο πουθενά και έπαιζαν χαρτιά έως εις τις ένδεκα της νυκτός και κατόπιν: «καληνύκτα, σιορ Σωκράτη», «καληνύκτα, σιορ Γεωρκάτη», «σπαιρετίσματα τζιαι στην κοκόνα Μαριούν»· έπαιζαν χαρτιά με λίγες δεκάρες για να περνά η ώρα· κατόπιν έμαθεν η νεολαία μας να παίξει με λίρες και καμιά φορά να βάζη πάνω και τα ρολόγια της· είναι η αγγλομαθημένη νεολαία που βουρά πάνω στους απάρους για να χάση τα μαλλοτζέφαλά της. [...]» («Παιδικαί αναμνήσεις», Α144)

³⁸ Μαρία Κωφού, «Η παράδοση στο παρόν μέσα από το παράδειγμα των τσιαττιστών στη γιορτή/φεστιβάλ του κατακλυσμού στη Λάρνακα της Κύπρου» (πτυχιακή εργασία), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Άρτα 2019, σ. 29-33.

Μέσα από την προαναφερθείσα περιγραφή υποδεικνύεται και η ενασχόληση με τη χαρτοπαιξία. Η χαρτοπαιξία, συνηθισμένη αιτία χρεοκοπίας, αποτελούσε μια κοινωνική μάστιγα αφού ήταν σε θέση να καταρρακώσει υπολήψεις και να οδηγήσει τους ανθρώπους στην εξαθλίωση αφού χάσουν τα «μαλλοτζέφαλά τους». Μια άλλη ρητή αναφορά στη χαρτοπαιξία γίνεται στο ακόλουθο απόσπασμα, όπου γίνεται λόγος για την ηθική και υλική καταστροφή στην οποία οδηγεί τον άνθρωπο:

«Το χαρτοπαίγνιον είναι η μυσαρωτέρα κοινωνική ασχημία την οποίαν θείοι τε και ανθρώπινοι νόμοι αυστηρώς καταδιώκουσι και τιμωρούσιν· είναι έλκος, το οποίον κατατρέχει πολλούς των τε ανωτέρων και κατωτέρων κοινωνικών τάξεων. Το χαρτοπαίγνιον καταστρέφει ηθικώς τε και υλικώς τον άνθρωπον· υλικώς διά της απωλείας εν ριπή οφθαλμού κολοσσιαίων περιουσιών, συναθροισθεισών διά πολυχρονίου βιοτικής διαπάλης και μεγάλων οικονομιών· ηθικώς δε, διότι ο διακυβεύων την περιουσίαν του αναγκάζεται πολλάκις να υποκλέψη μήπως χάση· δεύτερον δε, οι περίξ της πρασίνης τραπέζης καθήμενοι και χαρτοπαικτούντες είναι ίσοι· ουδέν διακρίνει αυτούς.» («Ο χαρτοπαίκτης», Α494)

Μια ενδιαφέρουσα πληροφορία που δίνεται στο πιο πάνω χωρίο αφορά την ταξική ανισότητα. Αυτή φαίνεται να εξουδετερώνεται «επί της πράσινης τραπέζης». Οι χαρτοπαίχτες που μαζεύονταν στο τραπέζι με την πράσινη τσόχα για να παίξουν δεν διαχωρίζονταν ταξικά και – είτε φτωχοί είτε πλούσιοι– όλοι ήταν ίσοι την ώρα του παιχνιδιού. Τα κριτήρια κοινωνικής διάκρισης και πολιτισμικής απόστασης εξαλείφονταν, εφόσον κύριος στόχος όλων ήταν η ανάγκη για ψυχαγωγία και η τέρψη που θα τους χάριζε η νίκη του παιχνιδιού.

2. Θέατρο

Για την ανάπτυξη της καλλιτεχνικής παιδείας των Κυπρίων σημαντικό ρόλο φαίνεται να διαδραμάτισε πέρα από τη μουσική και το θέατρο. Η τέχνη του θεάτρου ήταν σε θέση να διαμορφώσει ευπροσήγορα άτομα,³⁹ με άλλα λόγια συνέτεινε στην καλλιέργεια του λόγου και του πνεύματος. Για αυτόν τον λόγο στις πόλεις, όπως αναφέρεται, ανέβαιναν θεατρικές παραστάσεις για την ψυχαγωγία των θεατών. Από τα τέλη του 19ου αιώνα άρχισαν να δημιουργούνται οι πρώτοι θίασοι και να δίδονται οι πρώτες παραστάσεις. Αυτή η νέα μορφή ψυχαγωγίας εμπλούτιζε τις γνώσεις των ανθρώπων, διεύρυνε τους πνευματικούς τους ορίζοντες και συνέβαλε στην αισθητική καλλιέργεια των πολιτών. Μια θεατρική παράσταση εθεωρείτο ως χώρος κοινωνικότητας και ψυχαγωγίας, όπου οι νέοι μπορούσαν να έχουν επαφή

---

³⁹ Π. Κ. Περσιάνης, *Πόλεις και πολιτισμός*, ό.π., σ. 69.

μεταξύ τους και άρα λειτουργούσε ως αφορμή για φλερτ και ευκαιριακές συναναστροφές,⁴⁰ όπως αναφέρεται στα πιο κάτω χωρία:

«Την είδα πρώτην φοράν εις το θέατρον. [...]» («Ξηρά άνθη», A319)

«Ενθουμείσαι την νύκτα εκείνην του θεάτρου, που σου εξωμολογήθην τον έρωτά μου; [...]» («Μετά δύο έτη», A242)

Με αφορμή μια θεατρική παράσταση συναντιόνταν, βέβαια, όχι μόνο νέοι και νέες αλλά και άτομα διαφόρων άλλων ηλικιών, όπως φαίνεται από το παρακάτω χιουμοριστικό απόσπασμα με το γεροντάκι που το πήρε ο ύπνος:

«Εκεί κοντά ένας γέρος νύσταξε απ' τη διήγηση των παθημάτων του Ρέννου και κοιμώτανε γλυκά σαν αρνάκι. Δίπλα του δυο άλλοι χαζεύουν και γελούν με βλακεία. Λίγο παρακάτω ένας άλλος ερωτά το γείτονά του, αν αυτό είναι η κωμωδία. Τούτος μου φαίνεται πως έχει δίκιο. Μια μεγάλη, απέραντη κωμωδία παίζεται σ' όλην τη σάλα και στη σκηνή και κάτω. Λίγο ακόμα και το δράμα τελειώνει. Το θέατρο κουνιέται απ' τα χειροκροτήματα. Ο γέρος ξαφνιασμένος απ' το θόρυβο και τα μπισ τρίβει τα μάτια του και θέλοντας να μη φανή πως τάχα κοιμώτανε, χειροκροτεί κι αυτός με μανία. Σε λίγο όλοι φεύγουν ευχαριστημένοι κι ενθουσιασμένοι με τη Γαλάτεια. [...]» («Ομιλίες του θεάτρου», A374)

Το ενδιαφέρον τους για το θέατρο επιδείκνυαν κυρίως οι αστοί που είχαν μια πιο εύπορη ζήση. Η οικονομική τους ευμάρεια δηλώνεται στο πιο κάτω απόσπασμα, όπου περιγράφονται οι δεσποινίδες:

«Μη την ζητήσετε ούτε εις του χορού της νεολαίας τας πολυτελείς δεσποίνας και δεσποινίδας, ούτε εις τα ρόδα του γυναικείου κόσμου, όσα πλημμυρούσι την αίθουσαν του θεάτρου. [...] Συγγνώμην, δεσποινίδες των μεταξίνων εσθήτων, του κλειδοκυμβάλου, του θεάτρου, του περιπάτου. [...]» («Η ωραιότερα», A201)

Ταυτόχρονα, η θεματική του θεάτρου φαίνεται να εντάσσεται στις συζητήσεις των ατόμων:

«Μιλήσαμε αυτή τη φορά κάμποση ώρα για τη ζωή, για τη θεατρική κίνηση, για νέα βιβλία και τα τέτοια. [...] Της ανάπτυξα μ' όλη τη δύναμι κι ευφράδεια που μπορούσα να συνάξω στην ομιλία μου τες ιδέες μου για το θέατρο, για τη φιλολογία, για την τέχνη, για τη μουσική. [...] Η ομιλία μας ξανάγγιξε το θέατρο, τη μουσική, το χορό, περάσαμε σε κοινωνικά ζητήματα και πάλι πίσω στην τέχνη, στη μουσική, στη ζωγραφική. [...]» («Το κρίμα μας», B1050)

---

⁴⁰ Α. Βασιλείου, *Γυναίκα της Κύπρου*, ό.π., σ. 81.

ΜΕΡΟΣ Β. Το άτομο

Στην ενότητα αυτή εντοπίζονται και καταγράφονται οι αντιπροσωπευτικοί τύποι της γυναίκας, του παιδιού αλλά και των περιθωριοποιημένων τύπων της κυπριακής κοινωνίας που υποδεικνύονται μέσα από τα διηγήματα.

I. Γυναίκα

Αρχικά, σε αυτή την ενότητα κρίνεται σημαντικό να σημειώσουμε τον περιορισμένο αριθμό γυναικών διηγηματογράφων της περιόδου στην οποία αναφέρομαι, σε αντίθεση με την πληθώρα ανδρών διηγηματογράφων. Οι γυναίκες αυτές ζούσαν στην πόλη, προέρχονταν από εύπορες οικογένειες και δρούσαν στο περιβάλλον της εκπαίδευσης. Όπως έχει παρατηρηθεί, καμία από αυτές δεν περιλαμβάνει στη συγγραφή της το ερωτικό στοιχείο σε μια εποχή με πολύ πιο αυστηρούς ηθικούς φραγμούς για τις γυναίκες, ενώ οι άνδρες διηγηματογράφοι ενσωματώνουν στα κείμενά τους και την ερωτική θεματική.⁴¹ Μέσα από τα διηγήματα των μορφωμένων αυτών γυναικών αναφύονται πρότυπα γυναικείας συμπεριφοράς που προβάλλουν την οικογενειακή θαλπωρή, τη μητρική στοργή και αγάπη και διάφορες άλλες αρετές της γυναίκας θέλοντας να ανυψώσουν την εικόνα της γυναίκας.

Όπως έχει ήδη διαπιστωθεί, σχεδόν όλα τα κυπριακά διηγήματα κάνουν λόγο για τη γυναίκα. Δεν υπάρχει διήγημα που να μην αναφέρει έστω και σε μια πρότασή του τη γυναίκα. Μέσα από τα διηγήματα αντλούνται σημαντικές πληροφορίες είτε για τη ζωή της γυναίκας και τον ρόλο της, είτε για τις ασχολίες της και τη σχέση της με τον άνδρα αλλά και την κοινωνία ευρύτερα. Όλα αυτά παρουσιάζονται στο πλαίσιο ενός αγροτικού ή αστικού περιβάλλοντος. Μαζεύοντας λοιπόν όλα αυτά τα στοιχεία από τα διηγήματα, γίνεται εδώ προσπάθεια χαρτογράφησης των χαρακτηριστικών της Κύπριας γυναίκας και της δόμησης μιας συγκεκριμένης εικόνας για αυτήν μέσα από τα δυο διαφορετικά πλαίσια, του χωριού και της πόλης, στα οποία τοποθετείται η δράση της.

Ας επισημάνουμε, ωστόσο, αρχικά ορισμένες βασικές διαπιστώσεις. Σύμφωνα με ευρήματα μελετητών, οι μεσογειακές γυναίκες οποιασδήποτε εθνότητας ή θρησκείας ήταν παραδοσιακά κοινωνικά υποταγμένες στον άνδρα. Στην αρχαιοελληνική παράδοση η θέση της γυναίκας που γεννούσε παιδιά και η ίδια βρισκόταν απομονωμένη στο σπίτι της χωρίς μόρφωση και με πολύ λίγα δικαιώματα δεν διέφερε και πολύ από τη θέση της δούλας. Η γυναίκα άρα εθεωρείτο από

---

⁴¹ Χρ. Χατζηαθανασίου, «Εισαγωγή», *Πρώιμα διηγήματα-αφηγήματα στην Κύπρο (1878-1920)*, ό.π., σ. 25.

αιώνες κατώτερη από τον άνδρα. Σε αυτό περίπου το ιδεολογικό περιβάλλον τοποθετείται και η γυναίκα στην Κύπρο την περίοδο που εξετάζεται.⁴²

Ο ρόλος της γυναίκας ήταν να φροντίσει και να αναθρέψει τα παιδιά της, η φροντίδα των οποίων ήταν δική της ευθύνη. Τα καθήκοντα και οι υποχρεώσεις της περιστρέφονταν γύρω από το σπίτι και τον «μικρόκοσμο» του οικογενειακού της ορίζοντα. Σκοπός της ήταν ο γάμος και η δημιουργία της δικής της οικογένειας, για αυτό και οι κοπέλες παντρεύονταν σε αρκετά νεαρή ηλικία και η εκλογή του συζύγου τις περισσότερες φορές γινόταν από τον πατέρα ή τους αδερφούς της.⁴³ Οι απογραφές που έκαναν οι Άγγλοι στην Κύπρο⁴⁴ μάς δίνουν πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία γύρω από τη θέση και το ρόλο της γυναίκας. Όπως είχε καταγραφεί, τα κορίτσια στην ηλικία των 15-20 ετών έπρεπε οπωσδήποτε να παντρευτούν.⁴⁵

Παράλληλα, επικρατούσε και η αντίληψη σύμφωνα με την οποία η γυναίκα ήταν κατώτερη από τον άνδρα. Ο κυρίαρχος ρόλος του άνδρα στην κοινωνία αλλά και στην οικογένεια καθιστούσε τη γυναίκα υποδεέστερη. Είναι προφανές ότι σε μια κοινωνία αυστηρή, όπου η γυναίκα φοβότανε τον άντρα και η θέση της υποδεικνυόταν εξ αρχής ως κατώτερη, δεν θα μπορούσε να γίνει λόγος περί «ισοτιμίας» (ισότητας). Παρόλα αυτά, εντύπωση δημιουργεί η πιο κάτω αναφορά που δείχνει το πώς αντιμετώπιζαν οι Κύπριοι εκείνης της εποχής – ή, τουλάχιστον, ο συγγραφέας του διηγήματος – την έννοια της «ισοτιμίας» άνδρα και γυναίκας:

«Ποία η ισοτιμία που εφυλάξετε για τον εαυτόν σας ως προς την γυναίκα; Ισοτιμία είναι όταν ο άνθρωπος εξακολουθεί τα έργα του εις την αγοράν ή εις το κατάστημά του, να κερδίζει εκείνο το οποίον του αναγκαιοί διά το σπίτι του και διά τα παιδιά του και η γυναίκα από την άλλην να καταγίνεται εις το σπίτι της, να κάμνη και να διευθύνη όλας του σπιτιού τας εργασίας, διά τας οποίας ο άνθρωπος δεν είναι ικανός. Να φέρη εκείνος το αλεύρι και τα άλλα, αυτή δε να ζυμώνη και να μαγειρεύη. Να φέρη εκείνος τα πανιά και αυτή να ράπτη και να διορθώνη. Έτσι είναι η αληθινή σύντροφος. [...]» («Ο πρόπαππος και η δισεγγόνη», Α74)

---

⁴² Ελέγκω Ράγκου, «Η γυναίκα της Κύπρου το 18^ο και 19^ο αιώνα», στο: Γ. Κ. Ιωαννίδης (επιμ.), *Η ζωή στην Κύπρο τον ΙΗ και ΙΘ αιώνα*, ό.π., σ. 108.

⁴³ Ε. Ράγκου, «Η γυναίκα της Κύπρου το 18^ο και 19^ο αιώνα», Γ. Κ. Ιωαννίδης (επιμ.), *Η ζωή στην Κύπρο τον ΙΗ και ΙΘ αιώνα*, ό.π., σ. 110-111.

⁴⁴ Η πρώτη έγκυρη και λεπτομερής απογραφή του κυπριακού πληθυσμού έγινε από τους Άγγλους το 1881. Έκτοτε απογραφές γίνονταν κάθε 10 χρόνια. Βλ. Άντρος Παυλίδης, *Ιστορία της νήσου Κύπρου*, τόμος Δ', ό.π., σ. 248 κ.ε.

⁴⁵ Κώστας Γ. Ιεροκηπιώτης, *Η ελληνική εκπαίδευση στην επαρχία Πάφου (1878-1960). Συμβολή στην ιστορία της εκπαίδευσης της Κύπρου* (διδακτορική διατριβή), Τμήμα Φιλολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 142.

1. Η ζωή της γυναίκας του χωριού

Στα χωριά, όπως θα γίνει φανερό και μέσα από τα αποσπάσματα που θα ακολουθήσουν, η γυναίκα αποτελούσε περιουσία ή/και δούλα του άνδρα. Στις πόλεις η κατάσταση ήταν κάπως διαφορετική. Η γυναίκα της χαμηλής τάξης ήταν το ίδιο καταπιεσμένη με την αγρότισσα ενώ η γυναίκα της υψηλής/μεγαλοαστικής τάξης έχαιρε περισσότερης ελευθερίας, μιμούμενη τις Ευρωπαϊκές γυναίκες των ξένων διπλωματών και εμπόρων που κατοικούσαν στο νησί.⁴⁶

Μια ευρύτερη εικόνα για τη γυναίκα της αγροτικής κοινωνίας που δημιουργείται μέσα από πληθώρα αναφορών στα κυπριακά διηγήματα είναι αυτή της γυναίκας που είναι κλεισμένη στους τέσσερις τοίχους του σπιτιού και ασχολείται με τις οικιακές εργασίες και την ανατροφή των παιδιών.⁴⁷ Οι Κύπριες γυναίκες της εποχής που εξετάζεται ήταν αδιανόητο να έχουν κάποιο είδος κοινωνικής ζωής ή ψυχαγωγίας. Η ζωή τους περιστρεφόταν γύρω από έναν και μόνο άξονα τον οποίο επέβαλλε η ανδροκρατούμενη κοινωνία. Η μοναδική μορφή κοινωνικής ζωής που είχαν ήταν οι επισκέψεις σε οικεία τους πρόσωπα ενόψει ονομαστικών εορτών.⁴⁸ Ως οι μεγαλύτερες έξοδοι της γυναίκας θεωρούνταν ο κυριακάτικος εκκλησιασμός, οι γιορτές, τα πανηγύρια του χωριού της ή κάποιου κοντινού χωριού και οι γάμοι. Η παρουσία της γυναίκας σε κάθε δημόσιο χώρο έπρεπε να είναι σεμνή και διακριτική και να συνοδεύεται από κάποιο άλλο οικογενειακό πρόσωπο.⁴⁹

Μάλιστα, η φύση της γυναίκας ήταν τέτοια, που έπρεπε να βρίσκεται αποκλειστικά στο σπίτι σύμφωνα και με το πιο κάτω απόσπασμα:

«[...] Ο άνθρωπος επλάσθη δυνατός διά να αντέχη εις τας έξω εργασίας, και η γυναίκα επλάσθη λεπτή διά τας έσω εργασίας· έκαστος, λοιπόν, πρέπει να εκτελή εκείνο το οποίον η φύσις διατάττει· άλλως, αλλοίμονον εις εκείνον όστις προσπαθεί να κάμη τι εναντίον της φύσεως. [...]»
(«Ο πρόπαππος και η δισεγγόνη», Α57)

Όπως φανερώνεται μέσα από το προαναφερθέν απόσπασμα αλλά και μέσα από τα αποσπάσματα που θα ακολουθήσουν, ο όρος «άνθρωπος» αφορούσε αποκλειστικά τον άντρα. Αντί δηλαδή να γίνει λόγος για «άντρα και γυναίκα», αντ' αυτού γινόταν λόγος για «άνθρωπο και γυναίκα». Αυτό προβάλλει μια μεροληψία υπέρ του αρσενικού όντος. Η σύνδεση του

⁴⁶ Ε. Ράγκου, «Η γυναίκα της Κύπρου το 18^ο και 19^ο αιώνα», στο: Γ. Κ. Ιωαννίδης (επιμ.), *Η ζωή στην Κύπρο τον 18^ο και 19^ο αιώνα*, ό.π., σ. 108-109.

⁴⁷ Καλλιόπη Πρωτοπαπά, «Ο ρόλος της γυναίκας στην αγροτική παραδοσιακή κοινωνία της Κύπρου», στο: Κ. Πρωτοπαπά – Γ. Ζέρβας (επιμ.), *Η γυναίκα στην παραδοσιακή κοινωνία της Κύπρου*, ό.π., σ. 159.

⁴⁸ Α. Βασιλείου, *Γυναίκα της Κύπρου*, ό.π., σ. 61.

⁴⁹ Θεοφανώ Δ. Κυπρή, «Αντιλήψεις για τη γυναίκα στη λαϊκή παράδοση της Κύπρου», στο: Κ. Πρωτοπαπά – Γ. Ζέρβας (επιμ.), *Η γυναίκα στην παραδοσιακή κοινωνία της Κύπρου*, ό.π., σ. 172.

άντρα με τον άνθρωπο («άδρωπο») ενδεχομένως να εκφράζει τα μειωμένα δικαιώματα της γυναίκας:

«[...] Ο Απόστολος λέγει «η γυνή να φοβήται τον άνδρα». Ακουείς; Τον άνδρα, λέγει. Διατί δεν είπε τον άνθρωπον, παρά είπε τον άνδρα; Αν βλέπης λοιπόν κανένα που φοβείται την γυναίκα, θα πη ότι εκείνος δεν είναι άνδρας. [...]» («Ο πρόπαππος και η δισεγγόνη, Α70)

Μια γυναίκα «όφειλε» να φοβάται τον άνδρα της. Αυτή η υποχρέωσή της έμπαινε απέναντι από κάθε ελευθερία της. Ο φόβος προς το πρόσωπο του άνδρα επικρατούσε, και δεν ήταν κάτι το οποίο η τότε παραδοσιακή αγροτική κοινωνία μπορούσε να απαρνηθεί:

«[...] Η ανάγνωσις ευρίσκεται εις το μέρος όπου «η γυνή οφείλει να φοβήται τον εαυτής άνδρα» και ο Νικολός οιονεί θριαμβευτικώς και αισθανόμενος την ανδρικήν υπεροχήν στρέφει τους οφθαλμούς προς την Κατίναν, η οποία ολοπόρφυρος, ως είναι, δεν τολμά να υψώση τους ιδικούς της προς τα άνω. [...]» («Ένα μυστήριο», Α347)

Οι άγραφοι νόμοι της κοινωνίας λοιπόν, όπως διαπιστώνεται και από τις αναφορές που θα ακολουθήσουν, λειτουργούσαν ως τροχοπέδη για τη γυναίκα από τη γέννησή της. Η γυναίκα όφειλε να έχει μια συγκεκριμένη συμπεριφορά και ρόλο και να είναι υποταγμένη στη βούληση του άντρα.⁵⁰ Απέναντι στις αυστηρές πατριαρχικές δομές της συντηρητικής κυπριακής κοινωνίας κατάφερε να διατηρήσει αλώβητο τον οικογενειακό ιστό και να κρατήσει ζωντανή την παράδοση του νησιού της.⁵¹ Για τις γυναίκες της παραδοσιακής αγροτικής κοινωνίας την εξεταζόμενη περίοδο επικρατούσε μια συγκεκριμένη νοοτροπία που υποδείκνυε πληθώρα περιοριστικών φραγμών που αφορούσαν τόσο τη συμπεριφορά τους όσο και την ιδιοσυγκρασία τους. Αυτούς τους φραγμούς τους επέβαλλε η κοινωνία.

Ωστόσο η κοινωνία ήταν υπεύθυνη και για αλλόκοτες απαγορεύσεις που αφορούσαν τη γυναίκα. Ένα τέτοιο είδος απαγόρευσης είναι και το πιο κάτω:

«[...] Και, κόρη μου, δεν έν' εντροπή, σεις οι γυναίκες να πηδάτε τέτοια πηδήματα 'πού ουδέ οι άνθρωποι εις τον απηδητόν δεν τα κάμνουν; [...] Ναι, κόρη μου,... δεν έν' εντροπή... μα... δεν ταιριάζουν τάχα εις τας γυναίκας τα πηδήματα.» («Ο πρόπαππος και η δισεγγόνη», Α51)

Για τη γυναίκα εθεωρείτο ντροπή ακόμη και... το να πηδά! Η απουσία πολλών βασικών δικαιωμάτων της γυναίκας την απέτρεπαν από το να εκφράζεται και να εκδηλώνεται ελεύθερα, πράγμα που την οδηγούσε σε δεύτερες σκέψεις. Δεν μπορούσε να κάνει με ευκολία αρκετά

⁵⁰ Α. Βασιλείου, *Γυναίκα της Κύπρου*, ό.π., σ. 28.

⁵¹ Α. Βασιλείου, *Γυναίκα της Κύπρου*, ό.π., σ. 9.

πράγματα, μεταξύ των οποίων και το να βλέπει κάποιον στα μάτια. Η απουσία των απαραίτητων δικαιωμάτων την οδηγούσε στην εκδήλωση του αισθήματος της ντροπής. Η ντροπή κατάκλυζε τη νεαρή κοπέλα και την απέτρεπε από το να προβεί σε διάφορες κινήσεις:

«Η γυναίκα και μάλιστα η κορασιά, εντρέπετον να δη σχεδόν τον άνθρωπον και τώρα πιάννουσι τους νέους, τους σφιγκταγκαλιάζουν και τες σφιγκταγκαλιάζουν και χορεύουν μαζί. Η αρραβωνιασμένη, δύο ή τρεις φορές τον χρόνον έβλεπε τον αρραβωνιαστικόν της και τούτο από μακριά, και τώρα πριν αρραβωνιασθούν πλαγιάζουν και μαζί. [...]» («Ο πρόπαππος και η δισεγγόνη», Α72)

Οι νεαρές κοπέλες ήταν συνηθισμένες να σκύβουν το κεφάλι μπροστά στον άντρα αλλά και στην κοινωνία με τις αυστηρές ηθικές αρχές και αναγκάζονταν να είναι ντροπαλές. Η ντροπαλότητά τους θα λέγαμε πως συνδεόταν και με το ήθος τους:

«[...] και αραδιάζονται στα κάγκελλα που είναι στο δρόμο για να δουν που «περνά φουστάνι» και, κοιτάζοντας την όμορφη κόρη που διαβαίνει ντροπαλή, προσπαθεί ο καθένας μ' ένα σκέτσο να τραβήση για τον εαυτό του καμμιά ματιά της. [...]» («Στο καφενείο», Α379)

«Κι η κόρη ντροπαλά-ντροπαλά σήκωσε τα κατάμαυρα μάτια της, μάτια που 'σαν γεμάτα όνειρα και αγάπες, και χωρίς να βγάλη μια λέξι ούτε τσιμουδιά, με μια της μόνο γλυκιά ματιά του 'πε κι αυτή την αγάπη της. Ο νιος ατέλειωτα φιλούσε το χέρι της χύνοντας δάκρυα χαράς. [...]» («Ο έρωσ ενός βοσκού», Β933)

Πιο πάνω έχει δοθεί για την κόρη ο χαρακτηρισμός «σεμνή». Οι αρετές που έπρεπε να έχει μια κοπέλα ήταν η σεμνότητα, η φρονιμάδα και η ηθικότητα. Ο χαρακτηρισμός αυτός εντάσσεται σε ένα ηθικό πλαίσιο συμπεριφοράς και είναι σε θέση να προδηλώσει και την αξιοπρέπεια της κοπέλας.⁵² Ένας άλλος χαρακτηρισμός που αποτυπώνεται στα διηγήματα είναι αυτός της «αγαθής» γυναίκας:

«[...] μεταξύ τούτων την αγαθήν οικοδέσποιναν της οικίας περιποιουμένην την τράπεζαν φαγητού και τακτοποιούσαν τα της οικίας, ενώ εντός της αυτής οικίας, ακούεται ξηρός και μονότονος ο ρυθμός του αργαλειού. [...]» («Αγροτική ζωή», Β645)

Συγκεφαλαιώνοντας, όπως δηλώνουν και οι αναφορές των διηγημάτων υπήρχε μια υπεροχή από μέρους του άνδρα. Η γυναίκα ήταν ον κατώτερου επιπέδου, είχε λιγοστά δικαιώματα και ουδεμία ελευθερία. Η ελευθερία της συσχετιζόταν με τους νεωτερισμούς των ευρωπαίων, έτσι τουλάχιστον όπως προβάλλεται πιο κάτω:

---

⁵² Α. Βασιλείου, *Γυναίκα της Κύπρου*, ό.π., σ. 28.

«Το πρώτον και μεγάλον οικογενειακόν κακόν είναι η ελευθερία την οποίαν ηθελήσατε να δώσετε, αλά-ευρωπαϊά, ως λέγετε, εις την γυναίκα, αλλά δεν υπάρχει μεγαλυτέρα ανοησία εις τον κόσμον από αυτήν. [...]» («Ο πρόπαππος και η δισεγγόνη, Α73)

2. Οι ασχολίες της γυναίκας του χωριού

Η εργασία της γυναίκας περιοριζόταν κυρίως στο οικιακό πλαίσιο. Η συντριπτική πλειονότητα των γυναικών της εποχής που εξετάζεται είχε σαν αποκλειστική ασχολία τη φροντίδα του σπιτιού και την ανατροφή των παιδιών. Ο αριθμός των παιδιών ήταν μεγάλος και δεν άφηνε πολλά περιθώρια για τη γυναίκα προκειμένου να ασχοληθεί με άλλο επάγγελμα. Παρόλα αυτά, κυρίως όταν υπήρχε πραγματική ανάγκη για τα χρήματα, η γυναίκα δούλευε επί πληρωμή με σκοπό να συντηρήσει την οικογένειά της. Στην ύπαιθρο μάλιστα, όπου η ανάγκη σε εργατικά χέρια ήταν μεγάλη, η γυναίκα έβγαινε από το σπίτι και εργαζόταν στα χωράφια κάτω από δύσκολες και κοπιαστικές συνθήκες.

Αυτό συνέβαινε και όταν η γυναίκα έμενε χήρα οπότε η διαβίωση της οικογένειάς της στηριζόταν αποκλειστικά στα δικά της χέρια. Χαρακτηριστική είναι η εξής αναφορά:

«Απέθανεν· αφήκε την γυναίκα του έγκυον και τρία ορφανά έρημα, παντέρημα, πεταγμένα στις τύχης το έλεος. Οποία δυστυχία εις την πτωχόν χήραν! Μία γυναίκα απροστάτευτος, άνευ ουδενός στηρίγματος! Πώς να ζήση τα μικρά της, ήτο το μόνον της μέλημα· ερρίφθη εις τον πολύφροντιν βίον· ειργάζετο νυχθημερόν διά τα ορφανά της· έπλενε εις ξένα σπίτια, έρραπτεν, έπλεκε κάλτζες, εν γένει έκαμνε κάθε δουλειά, που ήρμοζεν στην φύσιν της την γυναικειάν· δεν τα 'βγαλε πέρα. [...]» («Τα Χριστούγεννα, Α491)

Υπήρχαν ταυτόχρονα περιπτώσεις όπου η γυναίκα δεν ήταν χήρα, αλλά ο άνδρας της ήταν απλά αδιάφορος αναφορικά με το θέμα της φροντίδας της οικογένειάς του. Η γυναίκα πρωτίστως φοβόταν να ορθώσει ανάστημα και να εκφράσει στον άνδρα της τη δυσαρέσκειά της για αυτή του την αδιαφορία και δευτερευόντως δεν ήθελε να την πιάσουν στο στόμα τους οι κακές γλώσσες του χωριού. Επομένως αναγκαζόταν να εργαστεί και να κοπιήσει για την επιβίωση και την ευημερία όλων των μελών της οικογένειάς της:

«Κι εδούλευε τώρα η Μαριού, για να οικονομήση του σπιτιού τα έξοδα. Και την ώρα που εκείνος ήσυχος αναπαύοτανε στον καφερέ ή στο σπίτι πίνοντας ή συνομιλώντας με την Βασιλού, η καημένη αυτή εκαίετο μες στο λιοπύρι του μεσημεριού για να βγάλη το δικό της και των παιδιών της το ψωμί, αφού ο Δημήτρης μόνο για το πιτό μπορούσε πλέον να φροντίξη. Πώς την ελυπόταναν όλες οι άλλες γυναίκες. Να τώρα, που είχαν τη συναφορά της και λέγοντας τα

βάσανά της μουρμούριζαν κρυφά χίλιες κατάρες για την ξένη την κλέφτρα της χαράς της και χίλιες κατηγορίες για τον άντρα της τον άπιστο. [...]» («Αι αιώνια παραφωνία», B999)

Όπως υποδηλώνεται και στο προαναφερθέν απόσπασμα, η γυναίκα στη γεωργική κοινωνία της υπαίθρου φαίνεται να θέτει στις ασχολίες της και τους τομείς της γεωργικής παραγωγής. Εκτός δηλαδή από τις δουλειές του σπιτιού και την ανατροφή των παιδιών, οι γυναίκες βοηθούσαν τους συζύγους τους στη γεωργία και στην κτηνοτροφία και ανήκαν στο ενεργό εργατικό δυναμικό. Η καθημερινή πραγματικότητα του γυναικείου τρόπου ζωής συμπεριλάμβανε επομένως οικιακές αλλά και αγροτικές ασχολίες. Όπως αναφέρεται και πιο κάτω, η γυναίκα με τον άνδρα της ασχολούνταν με διάφορες εργασίες που πλαισιώνονταν στο κομμάτι της γεωργίας:

«Εγώ και η γυναίκα μου εδιδάχθημεν από πριν ακόμη πήξουν τα νύχια μας την εργασίαν. Το ζευγάρι, το τσάπισμα, το πότισμα, το κλάδεμα, το θέρος, το αλώνισμα, το ανέμισμα, το αχυρόπαμα και τόσας άλλας επιστήμας που δεν μας άφησαν έως σήμερα δόξα σοι ο Θεός να πεινάσωμεν. Το σπίτι μας ήτο πάντοτε σαν το ρόδι· τ' αμπάρια μας γεμάτα ψωμί, λάδι, κουκκιά, λουβιά, ελιές, κρασί, χαλλούμια και ό,τι άλλο σου 'χρειάζετο διά να μη πεινάσης και να μη γυμνωθής. [...]» («Εξομολογήσεις ενός πατρός», A92)

Μια άλλη παρόμοια περιγραφή της εργασίας της γυναίκας εκτός σπιτιού είναι και η πιο κάτω:

«Και η γυναίκα του εξενοδούλευεν, οσάκις υπήρχε δουλειά· εθέριζεν, αλώνιζεν ή έκαμνε χαλλούμια και εβοηθούσε τον σύζυγόν της όσον ημπορούσε. Διότι εις τα χωρία κάθε οικογένεια είναι αυτάρκης εις όλας της τας εργασίας και δεν χρειάζεται την βοήθειαν ξένων χειρών παρά σπανίως. [...]» («Άσπροι σκλάβοι», B747)

Δυστυχώς οι συνθήκες ήταν τέτοιες που μια γυναίκα άφηνε πίσω της οτιδήποτε προσωπικό ή ιατρικό την απασχολούσε και πήγαινε στα χωράφια για να εργαστεί. Εντύπωση δημιουργεί και η επόμενη περιγραφή που παρουσιάζει μια έγκυο γυναίκα να δουλεύει στα χωράφια:

«[...] Με τα γραφικώτερα των γυναικών των φορέματα και τα ποικιλόχρα μανδήλια των κεφαλών των. [...] Χωρική αγαθωτάτη, μεσήλιξ, μάλλον κοντού αναστήματος, με τα χέρια τυλώδη από τας πολλές εργασίας εμπαινόβγαине ολονέν ενδύουσα κι ετοιμάζουσα τα μικρά διά να τα στείλη εις τ' αλώνι και ην αφήσουν ήσυχον να παρασκευάση το γεύμα μας. [...] Κι εμπαινόβγαίνεν η αγαθωτάτη χωρική σείουσα αφελώς την προέχουσαν κουλίαν της και σύρουσα χαμαί την ουράν του μονοκόμματου φορέματός της δεδεμένου εις το μέσον διά μανδηλίου κιτρίνου. [...]» («Ο εισπράκτορας», A343)

Η δουλειά στα χωράφια σαφώς και δεν ήταν καθόλου εύκολη, αφού εκτός από πολύ κόπο οι άνθρωποι αφιέρωναν και πολύ χρόνο από τη ζωή τους:

«Με τρώγει η γη κι εμέ και την γυναίκα μου μέραν και νύκτα. [...]» («Εξομολογήσεις ενός πατρός», Α94)

Στα διηγήματα αντλούμε πληροφορίες και για τις εργασίες μιας γυναίκας εντός του οίκου. Για παράδειγμα, η γυναίκα της αγροτικής κοινωνίας ασχολείτο με τον αργαλειό (ή την «βούφα», όπως αναφέρεται στο παρακάτω απόσπασμα), ο οποίος υπήρχε στις αγροτικές κατοικίες όπου η γυναίκα κατασκεύαζε κεντήματα και τα πουλούσε. Στις πόλεις, από την άλλη, υπήρχαν υφάντριες κλώστρες, μοδίστρες και ράφταινες που βιοπορίζονταν και δεν περιορίζονταν αποκλειστικά στον χώρο του σπιτιού.⁵³

«[...] Και τώρα εκάθητο δίπλα στην μικρή της την αδελφή, την Μαρίτσα, που μόλις ήταν δεκαπέντε χρονών και ήταν καθισμένη στην μηχανή. Ήτανε πολύ καλό κορίτσι η καημένη η Μαρίτσα. Γράμματα πολλά δεν την εμάθανε. Δεν θα γίνουν όλες δασκάλες. Την εστείλανε στην μοδίστρα. Και έτσι σιγά σιγά άρχισε και αυτή να δουλεύη. Ίσως περισσέψουν λίγα και τελειοποιηθή στην τέχνη. Όταν γίνη μια καλή μοδίστρα, έχει ο Θεός και γι' αυτή. Λίγες αποκατασταθήκανε έτσι; [...]» («Ένα Πάσχα στην Λευκωσίαν», Β722)

«Ένθυμούμαι την μακαρίτισσαν την γυναίκα μου. Έμαθε κι εκεντούσε και εκέντησε δύο σινδόνια και εις κάθε εορτήν τα εκρέμαζε πάνω εις ένα παλλούκι διά να τα θωρούν οι ξένοι και σας βεβαιώ, παιδιά μου, εκαμάρωνα κι εγώ μαζί της. Τώρα μέσα σ' αυτήν την στολισμένην σάλαν δείξετέ μου έν έργον της εγγονής μου, διά να καμαρώσω πάλιν. [...]» («Ο πρόπαππος και η δισεγγόνη», Α75)

«Η καημένη δεν είχαν άλλην βοήθειαν από τα χέρια της και από τα χέρια της μοναχοκόρης της, η οποία από το πρωί έως το βράδυ έσκυβεν επάνω εις το ράψιμόν της ή εις τα κεντήματα που της επαράγγελαν. [...] Η εργασία εκαταλάμβανα πως την εκούραζε και την εμάραινεν, αλλ' η υπομονή της ήταν τόση που δεν την άφηνε να της διαφύγη κανένα παράπονον. [...]» («Η εξομολόγησις του μοναχού», Α359)

Η ενασχόληση με τον αργαλειό από πολύ μικρή ηλικία ήταν ένα συνηθισμένο φαινόμενο στην αγροτική κοινωνία της Κύπρου. Η εργασία αυτή συνδεόταν κυρίως με τις φτωχές κοπέλες που είχαν μεγάλη ανάγκη τα χρήματα. Όπως σημειώνεται και πιο κάτω:

---

⁵³ Ε. Ράγκου, «Η γυναίκα της Κύπρου το 18^ο και 19^ο αιώνα», στο: Γ. Κ. Ιωαννίδης (επιμ.), *Η ζωή στην Κύπρο τον ΙΗ και ΙΘ αιώνα*, ό.π., σ. 116-117.

«Έν τινι πενιγρώ οικίσκω εκάθητο εις ευπρεπή αργαλειόν η πτωχή και ωραία Μαρία [...]»
(«Αναγνώρισις», Α572)

Ο αυτοσκοπός μιας γυναίκας, όπως της τον καθόριζε η κοινωνία, ήταν η δημιουργία του δικού της σπιτικού το οποίο έπρεπε να γεμίσει με τα χειροτεχνήματά της:

«Να κάμη κι αυτή το σπίτι της, το οποίον να γεμίση με τα ίδια της χέρια, με τους δικούς της τους κόπους, με τα κεντήματα που θα έκαμνε, με τα μεταξωτά που θα εφάνισκε, γιατί όσα έκαμνε τώρα όλα τα επουλούσε για να τρέφη τους δικούς της! [...]» («Η Ελέγκω», Α317)

Αξίζει να αναφέρουμε στο σημείο αυτό πως οι σημαντικότερες ντόπιες πρώτες ύλες από τον 18ο αιώνα στην Κύπρο ήταν το εξαιρετικής ποιότητας βαμβάκι, ενώ γινόταν παραγωγή μεταξιού, ριζαριού⁵⁴ και μαλλιού προβάτων.⁵⁵ Οι γυναίκες έπαιρναν αυτές τις ίνες και τις ύφαιναν με τον αργαλειό (ή την «βούφα») αφιερώνοντας πολλές ώρες υφαίνοντας. Ξυπνούσαν πολύ πρωί και τελείωναν μεσάνυκτα. Τα δύο ακόλουθα διηγήματα σκιαγραφούν τη ζωή των νεαρών κοριτσιών που ήταν πολύ φτωχά και ήταν υποχρεωμένα να ασχοληθούν με τη βούφα και να χαραμίσουν έτσι τα πιο ωραία χρόνια τους. Τα διηγήματα αυτά αφήνουν έντονες αιχμές για την απομόνωση και την σκληρή εργασία των γυναικών (ακόμα και σε νεαρή ηλικία) χωρίς ιδιαίτερα κέρδη. Τα κορίτσια περιορίζονταν στην οικιακή ενασχόληση αφήνοντας πίσω κάθε όνειρο και μελλοντική προσδοκία τους:

«[...] Προτού σβήσουν τα φώτα του ουρανού εσηκόνετο καθ' ημέραν και υπό το αμφίβολον, το αμυδρόν φως ενός κανδηλίου, του οποίου το πένθιμον τρίξιμον είχε μόνον της σύντροφον, ήρχιζε να υφαίνη, εγκαταλείπουσα την σκληράν της βούφας σανίδα μόνον όταν και οι δύο του ωρολογίου δείκται εδεικνουν την δωδεκάτην της νυκτός. Μήπως ηδύνατο να κάμη και άλλως; Είχε να θρέψη δύο ανήλικα αδελφάκια και την μάμμην της, εάν εξαιρέσωμεν την μητέρα, η οποία οπωσδήποτε εκέρδαινε το ψωμί της βοηθούσα την κόρην. Όλοι αυτοί επερίμεναν από τα δυο της χέρια και εάν ποτε ησθένει αυτή, ούτοι περιήρχοντο εις την δυσκολωτέραν θέσιν. Και ήτο υποχρεωμένη να εργάζεται, να εργάζεται. Ως ημέραν αναπαύσεως εγνώριζε μόνον την Κυριακήν και καμμίαν μεγάλην εορτήν, οπότε εξήρχετο της οικίας μετά της μητρός και των αδελφών της διά να πάρη ολίγον τον αέρα της και αναλάβη νέας δυνάμεις διά την επίμοχθον εργασίαν ολοκλήρου εβδομάδος. Ουδέποτε άλλοτε ήτο δυνατόν να ιδη τις την Ελέγκω έξω. [...]»
«[...] Ο καιρός εντούτοις παρήρχετο και μ' αυτόν εμεγάλωνε και η Ελέγκω. Με τα γλυκά και ρόδινα όνειρα είδε να σαβανωθώσι τόσα έτη της, μετ' ολίγους δε μήνας θ' απεχαιρέτιζε διά παντός και το δέκατον έννατον έτος της ηλικίας της. Α! πόσον τον εφοβείτο, τί απαίσιος της

⁵⁴ Φυτική βαφική ύλη που χρησιμοποιείτο για να δίνει ένα λαμπερό κόκκινο χρώμα στα βαμβακερά είδη.

⁵⁵ Α. Χ. Αριστείδου, «Η παραγωγή και το εμπόριο της Κύπρου κατά τους ΙΗ'-ΙΘ' αιώνες», στο: Γ. Κ. Ιωαννίδης (επιμ.), *Η ζωή στην Κύπρο τον ΙΗ και ΙΘ αιώνα*, ό.π., σ. 36-37.

εφαινετο ο αριθμός είκοσι. Είκοσιν ετών αυτή και να ευρίσκεται ακόμη κολλημένη εις το σανίδι της βούφας και να εργάζεται από το πρωί έως τα μεσάνυχτα, χωρίς κανένα συμφέρον, χωρίς κανένα μέλλον και να λυώνη άδικα η νιότη της και τα κάλλη της τα εύμορφα, που επλάσθησαν για να τα καμαρώνη ο κόσμος, να τα χαίρεται το σκοτεινό και ανήλιο εκείνο δωμάτιο, αυτής, που της εταίριαζαν παλάτια! [...]» («Η Ελέγκω», Α316-317)

«[...] Τί έχει η Ελέγκω και είναι λυπημένη; Καθισμένη εμπρός εις την βούφαν έχει παραιτήση από ώρας πολλής το πανί της και σκέπτεται, σκέπτεται, σκέπτεται [...]. Αι γυναίκες της γειτονιάς έχουν αφήση όλαι τας εργασίας των και στέκουν εις τας θύρας των οικίσκων των, μερικά δε τριγυρίζουν μέσα εις την αυλήν και απ' έξω από την θύραν του μικρού σπιτιού. [...]» («Ένα μυστήριο», Α345)

«[...] Φυσικά η Ελέγκω, ως πάσα νεάνις, ήκουεν αυταρέσκως τα ωραία επίθετα, τα οποία αφθόνως τη επεδαφιλεύοντο και έβλεπε με ευχάριστον όμμα τους διερχομένους εκ του παραθύρου της θαυμαστάς. Το ήξενεν ότι ήτο ωραία, κάθε στιγμήν της το εμαρτύρει το μικρό καθρεπτάκι, το οποίον εκρέμετο απέναντί της εις τον τοίχον και ησθάνετο κάποιαν υπερηφάνειαν εντός της και μέσα εις το φτωχικόν της μεγαλείον και τα τερψίθυμα όνειρα, εις τα οποία παρεσύρετο, ενόμιζεν ότι έβλεπεν όλον τον κόσμον κύπτοντα ενώπιόν της και προσφέροντα την ανέκφραστον λατρείαν του εις τα αιθερία της κάλλη... Και απεπλανάτο επί πολύ εις τους λαβυρίνθους των ονείρων της, μηχανικώς κινούσα τας χείρας και κτυπώσα διά των ποδών τα ξύλινα πατήματα του αργαλειού της, και θα έμενεν έτσι ίσως επί ώρας πολλάς, εάν δεν την εξύπνα η μορφή κανενός διερχομένου απ' έξω από το παραθυράκι της νέου. [...] Αχ! τί την ωφελεί αν είναι ωραία, αν είναι νέα ακόμη, αν οι νέοι όλοι την θαυμάζουν και τρελλαίνονται γι' αυτήν, τί την ωφελεί αν όλες οι κόρες την ζηλεύουν, αφού αυτή δεν έχει κανένα κοντά της, σύντροφόν της, ο οποίος με το δικαίωμα που του δίδει το στεφάνι να θαυμάζη τα κάλλη της και τη νιότη της και με τον οποίο να πραγματοποιήσουν τα όνειρά της, να κάμη κι αυτή το σπίτι της, το οποίον να γεμίση με τα ίδια της χέρια, με τους δικούς της τους κόπους, με τα κεντήματα που θα έκαμνε, με τα μεταξωτά που θα εφάνισκε, γιατί όσα έκαμνε τώρα όλα τα επουλούσε για να τρέφη τους δικούς της! Είμαι νόστιμη, έλεγε, το ξέρω, αλλά τί τες θέλω τες ομορφιές, αφού κανένας από τους νέους που μ' αγαπούν, που με θαυμάζουν δεν μ' εζήτησεν έως τώρα να με πάρη; Τί θέλω να με θαυμάζουν μόνον; Εγώ είμαι πτωχή και ο καθένας απ' αυτούς έχει το δικό του. Βέβαια δεν θα με πάρουν εμένα. Εκείνοι που μ' εζήτησαν είναι πολύ φτωχότεροί μου. Ε! αυτούς τί να τους κάμω; Να σκοτώνουμαι, όπως σκοτώνουμαι και τώρα στη δουλειά, για να τους ταΐζω; Αχ, δυστυχισμένα μου όνειρα, ατίο σας... [...]» («Η Ελέγκω», Α317)

Το να υφαίνουν οι νεαρές κόρες, πέρα από το επικερδές κομμάτι που συσχετιζόταν με την εργασία επί πληρωμή, ήταν κάτι συνηθισμένο. Στο απόσπασμα αυτό προβάλλεται μια παραδοσιακή συνήθεια, σύμφωνα με την οποία οι κοπέλες έραβαν οι ίδιες τα ρούχα που θα

φορούσαν το Πάσχα (κάτι ανάλογο συνέβαινε και για άλλες θρησκευτικές εορτές, όπως για παράδειγμα τα Χριστούγεννα):

«Το απλούστατον και απέριττον αυτό της κόρης εργαστήριον. Το βιοποριστικόν τούτο της πτωχοκόρης μέσον. Το καύχημα, ο στολισμός, η προίξ της κόρης του πτωχού εργάτου είναι η εκμάθησις και απόκτησις του μηχανήματος τούτου. Η βούφα, εργασία και προσευχή. Ω! πόσον ζηλεύω την σεμνήν εκείνην κόρην, οπότεν ασχολήται περίφροντις εις το κοπιώδες αυτής έργον. Τον ζήλον, την επιμέλειαν, την οποίαν ακούραστος καταβάλλει. Την ανεξάντλητον υπομονήν της. Ο έρωσ, η απόλαυσις της πτωχής εργάτιδος είναι η βούφα. Ω! φίλεργος κόρη, πόσον σε θαυμάζω· προ ολίγου ηγέρθησ της κλίνης σου και ιδού σε παρά το προσφιλέσ σοι εργαστήριον. Σε επρόφθασεν η νυξ και δεν παύεις, αλλ' ετοιμάζεις και της επαύριον την εργασίαν. Έρχεται η Λαμπρά και αι κόραι του χωριού όλαι εις την βούφαν διά να ετοιμάσουν τα καινούργια φορέματα της μεγάλης αυτής εορτής. Η βούφα είναι η χαρά των· η βούφα είναι το όνειρόν των. Η μια εργάζεται με την γλυκιάν ελπίδα ότι προετοιμάζει το πασχαλιάτικον· η άλλη με περισσοτέραν καρδιάν, όπως κερδίση, όσον το δυνατόν, περισσότερα χρήματα, ώστε να περάση ανετώτερον το Πάσχα η πτωχή των οικογένεια. Και παντού ζωή και εργασία. [...]» («Η βούφα», Α527)

Η οικονομική προσφορά της γυναίκας αναγνωρίζεται έμπρακτα και σε άλλες αναφορές. Μέσα στις αγορές της Λευκωσίας υπήρχε και το γυναικοπάζαρο, η αγορά δηλαδή κατά την οποία οι γυναίκες εξέθεταν τα χειροτεχνήματά τους. Στο γυναικοπάζαρο, σύμφωνα με μαρτυρίες ταξιδιωτών, πωλούνταν πρώτες ύλες, νήματα, υφάσματα, μικροκοσμήματα, φρούτα και γλυκά.⁵⁶

«[...] Η προστάτις της Κατίνας έζη κατασκευάζουσα κάλτσες, τας οποίας επώλει κατά Παρασκευήν εις το «Γυναικοπάζαρον», τας πλείστας όμως της τας παρήγγελλον, επειδή ειργάζετο καλά και τίμια. Και επήρκει εις τα έξοδά των, αφού ήσαν δύο μόνον, ως έλεγε, ψυχαί, φαίνεται όμως ότι η γυναικεία αυτή μικροβιομηχανία ήκμαζε τότε. [...]» («Ένα μυστήριο», Α345)

Οι περιγραφές στα αποσπάσματα των προηγούμενων ενοτήτων που αφορούσαν την εργασία της γυναίκας του χωριού εντός και εκτός σπιτιού αποτελούν αντιπροσωπευτικό δείγμα της εξωτερικής της εμφάνισης. Η σκληρή δουλειά, ο μόχθος αλλά και το ψυχικό βάρος που είχαν να σηκώσουν καθημερινά οι γυναίκες σε συνδυασμό με τη γέννηση των παιδιών ήταν οι καθοριστικοί παράγοντες αλλοίωσης των όμορφων και νεανικών γυναικείων

---

⁵⁶ Αναστασία Χαρμαντά, «Η γυναίκα της Κύπρου όπως την είδαν ξένοι ταξιδιώτες από τον 18ο αι. μέχρι τις αρχές του 20ού», στο: Κ. Πρωτοπαπά – Γ. Ζέρβας (επιμ.), *Η γυναίκα στην παραδοσιακή κοινωνία της Κύπρου*, ό.π., σ. 149.

χαρακτηριστικών. Οι γυναίκες έχαναν την ομορφιά τους με τη γέννηση του πρώτου τους παιδιού, όπως καταγράφεται και στο ακόλουθο απόσπασμα:

«Μας φαίνεται σαν ειδύλλιον ο βίος αυτός των χωρικών μας· μα δεν είναι γι' αυτούς παρά μια βασανισμένη ζωή, καθημερινόν βάσανον για λλίο ψωμί· ούλλη η ομορφιά των κοπέλλων πάει στην πρώτην γένναν, και η γεναίκα δεν είναι παρά σκλάβα αληθινή. Με τον ιδρώτα του λαού ένι καμωμένη η ευτυχία των αφεντάδων στες πολιτείες. [...]» («'Που την Λεμεσόν στην Χώραν με τα πόδια», Α153)

Όπως έχει παρατηρηθεί, ειδικότερα όταν γίνεται λόγος για φτωχά άτομα, υπάρχει μια σύνδεση της φτώχειας με κάποιο θετικό ηθικό προσόν, όπως είναι για παράδειγμα αυτό της τιμιότητας. Μια σχετική αναφορά έχει ως εξής:

«[...] Η Μάρω φτωχή, μα τίμια και φρόνιμη χωριατοπούλα, κόρη τσουπάνου. [...]» («Το γραφτό», Α291)

Ένα άλλο παράδειγμα σύνδεσης της φτώχειας με τις αρετές είναι και το πιο κάτω από το διήγημα της Αρσινόης Γ. Οικονομίδου:

«Ήτουν όμορφη που μωρόν η Ελέγκα, μα ώσπου εμιαλύνισκεν παραπάνω ωμόρφιζεν, και ώς τους δεκάξι της ηλικιάς της, καλλιόν της αφεντιάς σου να μεν ήτουν, αμμά εν ευρέχετουν μες στην Πάφουν ούλην αλλημιά να την εφτάση στες ωμορκιές! [...] Με την ωμορκιάν εσαρκώχησαν σε κείνην κι η Καλοσύνη κι η Προκοπή. Η φτωχολογιά κι η αρφανά έυρίσκαν 'ποκούμπιστρον κοντά της, που 'ταν η καρκιά της γεμάτη αγάπη και σπλάγγνος στον κόσμον [...] .» («Η Ελέγκα η όμορφη», Β700)

Οι περιγραφές της κύπριας γυναίκας της αγροτικής κοινωνίας που κοσμούν τα διηγήματα είναι πάρα πολλές. Ένα άλλο αντιπροσωπευτικό απόσπασμα όπου εξυμνούνται τα όμορφα κάλλη της γυναίκας του χωριού είναι το παρακάτω:

«Εξαισίας ωραιότητος γυναίκες πλεονάζουσιν εν Φαρμακά. Ωραιάι ξανθαί κόραι με μέλανας σπινθηροβολούντας οφθαλμούς, με παμμέλανας οφρύς, με κόμην ατάκτως μέχρως οσφύος ερριμμένην, δεν σκνούσι να σύρωσιν όπισθεν αυτών διά σχοινίων δεδεμένους τράγους, ούς οι γεννήτορες των εμπιστεύονται αυταίς. [...]» («Χάριν αναψυχής», Α276)

3. Γάμος/προίκα

Όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, η γυναίκα παντρευόταν σε πολύ νεαρή ηλικία και δημιουργούσε από πολύ νωρίς την οικογένειά της. Για να μπορέσει όμως να παντρευτεί,

χρειαζόταν η συμβολή δύο καθοριστικών παραγόντων: των προξενιών και της προίκας. Μια αντιπροσωπευτική αναφορά για τα προξενιά είναι η πιο κάτω:

«Ένας εύπορος χήρος από κάποιο γειτονικό χωριό έστειλε προξενία, ζητώντας να στεφανωθεί σύντομα την Ελένη. Οι γονιοί της εδεχθήκαν με χαράν, κι οι γάμοι αποφασισθήκαν για την ερχόμενη Κυριακή. [...]» («Το αίνιγμα», Β1014)

Η ηλικία των δεκατριών χρόνων ήταν μια ηλικία κοντά σε αυτήν που θεωρείτο ως η καταλληλότερη για γάμο, όπως υποδεικνύεται στο πιο κάτω χωρίο:

«[...] και για της κόρης του την προίκα, που ήταν πια δεκατριών χρονών κι εκόντευε ο καιρός της. [...]» («Ο Δημήτρης», Β999)

Κάθε οικογένεια είχε ως κοινωνική υποχρέωση δίνοντας την κόρη της στον υποψήφιο γαμπρό να την συνοδέψει και με την προίκα της. Η προίκα ήταν ένα πολύ σημαντικό κεφάλαιο για την κυπριακή οικογένεια. Αρχικά αυτό που συνηθιζόταν ήταν το ότι η νύφη έπρεπε να ετοιμάζει τα προικιά της, τα οποία και ύφαινε μόνη της στον αργαλειό. Μετέπειτα ο θεσμός εξελίχθηκε σε οικονομικό μοχλό από πλευράς του πατέρα για την εξασφάλιση ενός «καλού» γάμου. Κι αυτό γιατί ο θεσμός της προίκας είχε τις ρίζες του στον αγροτικό πληθυσμό, όπου εκεί αντανakλούσε η φτώχεια. Στις ευπορότερες τάξεις της κοινωνίας (κυρίως στις πόλεις) η προίκα της κοπέλας ήταν ρουχισμός και κοσμήματα.⁵⁷ Εν ολίγοις, η προίκα επινοήθηκε και εφαρμόστηκε στην κλειστή κοινωνία της Κύπρου για την εξασφάλιση ενός κεφαλαίου που θα ήταν χρήσιμο για το νέο ξεκίνημα στη ζωή των νεονύμφων.⁵⁸

Κοπέλα που δεν είχε προίκα δύσκολα μπορούσε να παντρευτεί. Για αυτό και οι κοπέλες ετοίμαζαν από πολύ νωρίς τα προικιά τους:

«Είχε πανδρευθή έναν από τους καλλιτέρους νέους του χωριού, επειδή είχε και αυτή την προίκα της, ήτο κόρη του μακαρίτου του παπά. [...]» («Η κατάρα», Α349)

Οι περισσότερες οικογένειες διάλεγαν με πολύ προσεκτικό τρόπο τον γαμπρό που θα έπαιρνε η κόρη τους, ειδικά εάν ήταν μοναχοκόρη. Συνήθως οι πιο εύπορες οικογένειες επέλεγαν γαμπρό που προερχόταν κι αυτός από εύπορη οικογένεια:

«Αλλ' η κυρά Χατζήνα δεν εβιάζετο να υπανδρεύση την κόρην της. «Γιατί; έναν παιδίν το είχασιν, είντα να βιαστούν να το δώσουν τζιαι να μείνουν γέρημοι τζιαι κούκκουροι»; Το αληθές

⁵⁷ Ε. Ράγκου, «Η γυναίκα της Κύπρου το 18^ο και 19^ο αιώνα», στο: Γ. Κ. Ιωαννίδης (επιμ.), *Η ζωή στην Κύπρο τον 18^ο και 19^ο αιώνα*, ό.π., σ. 112-113.

⁵⁸ Θ. Κάνθος, «Η καθημερινή ζωή των Κυπρίων κατά το 18^ο και 19^ο αιώνα», στο: Γ. Κ. Ιωαννίδης (επιμ.), *Η ζωή στην Κύπρο τον 18^ο και 19^ο αιώνα*, ό.π., σ. 217.

είναι ότι της τζυρά Χατζήνας δεν της ήρεσε κανένας από τους προτεινομένους γαμβρούς. Κόρη μπροστού και σύζυγος επίσης μπροστού του χωριού, η πλουσία αυτή χωρική, μίαν είχε φιλοδοξίαν: να δώσει εις την κόρην της σύζυγον ουχί χωρικών αλλά «κασαπαλήν», ανεπτυγμένον και μορφωμένον και το σπουδαιότερον, ο οποίος να μην έχει συγγενείς μέσα εις το χωριόν οι οποίοι να γίνουν «ίσια μιτά της». Εις ταύτα είχε σύμφωνον και τον σύζυγόν της, καίτοι ορμώμενον απ' άλλων αρχών. [...]» («Έρωσ ανίκατε», Β729)

Όπως αναφέρεται, αυτοί ήλεγχαν τη διαδικασία της γαμήλιας δέσμευσης ήταν οι γονείς της νύμφης. Σκοπός αυτής λοιπόν της επιλογής ήταν τα χρήματα και τα υλικά αγαθά:

«Τον Μήτηρο τον τσοπάνο, αδύνατο για άντρα σου, αδύνατο να πάρης. Τώρα γοργά θα στείλωμε δικό σου δακτυλίδι στον γιο του γερο-Νικολού, τον Γιάννο τον ασίκη, γιατί κουβέντα κάμαμε πολλές φορές για τούτο. Να πάρης άντρα που 'χει βιος από εμάς δυο κι ένα, που 'χει τα γίδια άμετρα, χιλιάδες τα γελάδια, που 'χει στες στάνες δεκαχτώ τσοπάνους σαν εκείνο που θες να κάμω 'γώ γαμπρό, κάλλιο της γης το χόμα να σ' αγκαλιάση, κόρη μου, παρά αυτός που θέλεις. [...]» («Δυο κρυφαγαπημένες καρδιές», Β716)

Η κοπέλα δεν είχε το δικαίωμα της επιλογής και ακόμα κι αν η επιλογή των γονιών της δεν την έβρισκε σύμφωνη, δύσκολα μπορούσε να ανατρέψει την απόφασή τους. Μάλιστα σε ένα διήγημα αναφέρεται κι ένα περιστατικό, όπου ένας φτωχός νέος που αγαπούσε μια κοπέλα που προερχόταν από πλούσια οικογένεια δεν μπορούσε να την παντρευτεί, για τον λόγο ότι οι γονείς της βρήκαν γαμπρό που ήταν αρχοντόπουλο:

«Σε μια τέτοια νύκτα, εκεί στ' ακρογιάλι ο Γιώργος, ο βοσκός του χωριού, ήτανε γονατιστός 'μπροστά στη Χάιδω, την όμορφη κόρη του Δημάρχου και κρατώντας την από το χέρι, της έλεγε με όλο τον πόνο της καρδιάς του: Στον ολόγλυκο θόλο τ' ουρανού, στην γλυκιάν του Ζέφυρου αυτού αύρα και στην γύρω μυρωμένη φύση σ' ορκίζομαι Χάιδώ μου, ότι σ' αγαπώ! Ναι, σ' αγαπώ· η αγάπη μου πια ξεχείλισε μέσα στην καρδιά μου και πά' για να χυθή! [...] Μια μέρα σαν καθότανε στον καφενέ του χωριού [...] άκουσεν έξαφνα πως ο Δήμαρχος θα δώσει την κόρη του την Χάιδω στον γιον του Δασκάλου τον Αντώνη, ένα που τ' αρχοντόπουλα του χωριού. Χίλιες φορές καλύτερα θα 'τανε τότες, αν βροντές κι αστροπελέκια τον κτυπούσανε και άπειρες λόγχες τον τρυπούσανε στην καρδιά. Τί να 'θελε πια τη ζωή, αφού το μόνο πλάσμα π' αγάπησε η καρδιά του, και στ' αληθινά μια φορά αγάπησε, θα το 'χεν άλλος; Δυο βδομάδες πέρασαν κι ο καημένος ο Γιώργος δεν βγήκε στη βοσκή. Σκεφτότανε και πάλι ξανασκεφτότανε... [...] Μ' αυτή πάντα ήτο μελαγχολική, κι όσο πήγαινε κιτρινίαζε και γινότανε σαν το κερι... [...] Κι έτσι χαθήκανε δυο ψυχές αγνές, για μια τρελλή ιδιοτροπία των γονιών της Χάιδως!» («Ο έρωσ ενός βοσκού», Β934)

Ένα άλλο παράδειγμα, από διήγημα στο οποίο γίνονται αναφορές για την επιλογή άνδρα που είχε προίκα, είναι και το πιο κάτω:

«Να, ο δείνας παίρνει την τάδε· του δίνει πεντακόσες λίρες και την προίκα της· οι συγγενείς όμως του νέου θέλουν, λέει, κι ένα μαγαζί και καπνιστηρομέρρεχο· μα μου 'πε ο Ι. πως του 'πε ένας άλλος που το 'ξερε από καλή πηγή πως δεχτήκανε και χωρίς το μαγαζί και πως απόψε-αύριο τελειώνει και γίνεται κι η παρουσίαση. Καλό αντρόγυνο. [...] εγώ λέω πως όχι πεντακόσες μα ούτε χίλιες να μου 'διναν, δεν την έπαιρνα. Μωρέ, γούστο! εχάθηκαν αι νύφες, βρε αδερφέ, και πήγε για τους παράδες να μου πάρη ένα τέρας; [...] Κι ανάμεσα σ' αυτό το ψου-ψου του κόσμου τ' αδιάκοπο, που τους συνοδεύει όπου κι αν πάνε, οι ενδιαφερόμενοι ανίσθητοι κι αδιάφοροι, βυθισμένοι σ' όνειρα χρυσά μιας προίκας μεγάλης, εξακολουθούν να μιλούν και παζαρεύουν τη ζωή τους, την ευτυχία τους.» («Πώς γίνονται οι γάμοι», Α369)

4. Η γυναίκα της πόλης και οι ασχολίες της

Το σύνολο των κυπριακών διηγημάτων που μελετήθηκαν ανέδειξε περιορισμένο αριθμό αναφορών για τη ζωή και τις ασχολίες της γυναίκας στην πόλη, σε αντίθεση με τις πάρα πολλές αναφορές για τη ζωή και τις ασχολίες της γυναίκας του χωριού.

Στις πόλεις η θέση της γυναίκας (αλλά και άλλων μελών της οικογένειας) φαίνεται να χαρακτηρίζεται από κάποια βελτίωση σε σχέση με την ύπαιθρο. Ορισμένα διακριτικά χαρακτηριστικά που επιβεβαιώνουν αυτή τη βελτίωση και θα διαπιστωθούν και από τις πιο κάτω αναφορές είναι το επίπεδο μόρφωσης και η επαγγελματική σταδιοδρομία. Η γυναίκα της μεσαίας και ανώτερης τάξης στην αστική κοινωνία αποτελεί ενδεχομένως τη σημαντικότερη κοινωνική διαφορά που εντοπίζεται μεταξύ πόλης και χωριού. Η γυναίκα προβάλλεται να έχει κάποια οντότητα ακόμα και στις οικογένειες της κατώτερης τάξης που ζούσαν σε ένα αστικό περιβάλλον, σε αντίθεση με ό,τι ίσχυε στα χωριά. Οι περισσότερες από τις γυναίκες της πόλης, σύμφωνα με τα κείμενα, συνδέονται με μια πιο εύπορη και πλουσιοπάροχη ζωή. Αυτές ήταν οι λεγόμενες δεσποινίδες (ladies) της κυπριακής κοινωνίας.⁵⁹

Οι προκαταλήψεις που επικρατούσαν σχετικά με την απαγόρευση της γυναίκας να εργάζεται εκτός σπιτιού, στις πόλεις άρχισαν να ξεθωριάζουν. Τα οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα της πόλης επέτρεψαν στη γυναίκα να εργάζεται ως δασκάλα, ως εργάτρια αλλά και σε άλλους εργασιακούς τομείς. Παρόλα αυτά, για τις πλούσιες οικογένειες της μεσαίας και ανώτερης τάξης που δεν είχαν κάποια οικονομική ανάγκη εθεωρείτο υποτιμητική η εργασία των

⁵⁹ Π. Κ. Περσιάνης, *Πόλεις και πολιτισμός*, ό.π., σ. 83.

καλοαναθρεμμένων γυναικών εκτός σπιτιών. Αυτό φαίνεται ότι ήταν ένα χαρακτηριστικό που ίσχυε περισσότερο για τις Λεμεσιανές γυναίκες που ήταν οι πιο πλούσιες.⁶⁰

Οι γυναίκες της πόλης δεν ασχολούνταν με τα χωράφια, όπως συζητήθηκε στην προηγούμενη ενότητα, αλλά καταπιάνονταν με άλλες ασχολίες που αφορούσαν κυρίως την πνευματική ανάπτυξή τους:

«[...] Ασχολείται εις την φιλολογίαν και γράφει, δεν αρνούμαι, με αρκετήν καλαισθησίαν, όχι εξ έρωτος προς την φιλολογίαν, αλλά διά τον θόρυβον τον οποίον εγείρουσι μερικοί συνάδελφοί μου εις τας εφημερίδας, οι οποίοι θεωρούσι καθήκον των να περιποιηθώσι μίαν γυναίκα ασχολουμένην εις τα γράμματα. [...]» («Το αίσθημα του φίλου μου», Α229)

«[...] Εγνώρισα μίαν γυναίκα ευφυά, μίαν θελκτικωτάτην ομιλήτριαν, γυναίκα ενδεδυμένην επί το χαριέστερον τας αρχάς της γυναικείας χειραφετήσεως και την οποίαν ως εκ τούτου ηύρα την ευκαιρίαν να ειρωνευθώ λεπτώς και να χαριτολογήσω εις βάρος των σκέψεών της και να ενθουσιασθώ μαζί της, διότι αντί να μου κακιώση, εγέλασεν απεναντίας αφελέστατα και με συνεχάρη μάλιστα διά τας ευφυολογίας μου. [...]» («Το αίσθημα του φίλου μου», Α227)

Επίσης, αυτή η πνευματική ανάπτυξη καλλιεργείτο και με την παρουσία των γυναικών στον χώρο του θεάτρου:

«Την είδα πρώτην φοράν εις το θέατρον. Εφόρει εσθήτα ωραιοτάτην χρώματος υποκιτρίνου. [...] Την έβλεπα την αιθερίαν κόρην εις τους περιπάτους, εις τα θέατρα, εις τα άλλα δημόσια κέντρα, εις τας εξοχάς, εις τας μικροπανηγύρεις, αι οποία ετελούντο εις τα προάστια της πόλεως. [...]» («Ξηρά άνθη», Α319)

Οι γυναίκες της πόλης, σε αντίθεση με τις γυναίκες του χωριού, είχαν περισσότερα δικαιώματα από τις γυναίκες του χωριού. Μάλιστα, όπως θα αναφερθεί και στη συνέχεια σύμφωνα με το διήγημα της Πολυξένης Λοϊζιάς, ήταν σε θέση να εναντιωθούν στους γονείς τους και να πράξουν κάτι αλλιώς από τη θέλησή τους:

«Η νέα Μυρτιά, φίλη μου και σύγχρονός μου σχεδόν, δεν ήτο ωραία· ήτο όμως πλουσία, νύμφη περιζήτητος, ευπαιδευτος, καλλίστης οικογενείας κόρη, καλλιτέχνης, με όλα τα προτερήματα τέλος προικισμένη, με μεγάλην καρδιάν, αλλά με μικρόν νουν, διότι αφήκε να πιστεύση εις τους όρκους ενός νέου, όστις εις πρώτην συνάντησίν της και δευτέραν προσεποιήθη έρωτα προς αυτήν και αφοσίωσιν, επιστεύθη υπ' αυτής, ήτις και τον εμνηστεύθη παρά την θέλησιν των γονέων της και των γονέων του νέου. [...]» («Ο Θεός τιμωρεί», Β618)

---

⁶⁰ Π. Κ. Περσιάνης, *Πόλεις και πολιτισμός*, ό.π., σ. 136-137.

Η εξωτερική εμφάνιση της γυναίκας της πόλης ήταν εντελώς διαφορετική από αυτήν της γυναίκας του χωριού. Μάλιστα, μια αντιπροσωπευτική περιγραφή νεαρής γυναίκας που ζούσε στην πόλη είναι η ακόλουθη:

«Η προ αυτού ήτο γυνή είκοσι και δύο περίπου ετών, αναστήματος μετρίου αλλά χάριτος ανεκφράστου· είχε το πρόσωπον ρυθμικώτατον, λευκόν ως την χιόνα, με δύο οφθαλμούς μελανωτάτους ανεφίκτου γοήτρου· έφερε πλουσίαν, λεπτήν, μεταξίνην εσθήτα μέλανος χρώματος· μικρός ψάθινος πίλος επιχαρίτως κεκλιμένος, άφηνε να φαίνηται πλουσιωτάτη ξανθή κόμη. Ίστατο κρατούσα διά της μιας χειρός, χειρός αβροτάτης, μικρόν κομψόν βαλάντιον, ενώ ετοιμή ν' ανοίξη αυτό είχε την ετέραν επί του πιεστηρίου. Ήτο αληθώς ωραία, ελκύνουσα εκ πρώτης όψεως, καθιστώσα δεσμώτην πάντα την γνωρίσαντα αυτήν. [...]» («Αληθής ιστορία», Α188)

Επικρατούσε επίσης μια ευρεία αντίληψη για τις γυναίκες της πόλης, ότι είναι εύθικτες και μυγιάγγιχτες, «μη μου άπτου»:

«[...] Μου έσφιγξε το χέρι με ένα τρόπον, εις τον οποίον δεν με είχε συνηθίσει καμμία από τες γυναίκες της πατρίδος μου, των οποίων οι δάκτυλοι εις ένα χαιρετισμόν σου λέγουν «μη μου άπτου» [...]» («Αποχαιρετισμός προς τας Αθήνας», Α216)

II. Παιδί

Το παιδί αποτελεί κύριο μέτοχο στη αφήγηση των κυπριακών διηγημάτων. Η εμφάνισή του δεν είναι καθόλου τυχαία. Μέσω των αναφορών για τη ζωή του παιδιού αντλούνται σημαντικές πληροφορίες για τη θέση του στην κοινωνία και τη δράση του στα κοινωνικά δρώμενα. Επίσης, στα διηγήματα γίνεται λόγος για την εργασία των μικρών παιδιών και τη συμβολή τους στην αύξηση του εισοδήματος της οικογένειας.

1. Φτώχεια

Τα παιδιά των χωριών, σύμφωνα με τα διηγήματα της περιόδου 1878-1920, συνδέονται με τη φτώχεια. Στα πλείστα από αυτά δεν προσφέρεται η ποιοτική ζωή στις διάφορες πτυχές της καθημερινότητας και το πλουσιοπάροχο περιβάλλον στο οποίο εντάσσονταν τα παιδιά της αστικής κοινωνίας.⁶¹ Ως αντιπροσωπευτικό θεωρείται το εξής απόσπασμα:

---

⁶¹ Πετρούλα Χατζητοφή, Ευφροσύνη Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Μια φορά κι έναν καιρό στη Λάρνακα... Ο κόσμος του παιδιού στην αστική κοινωνία (1878-1960)*, Ίδρυμα Φοίβου Σταυρίδη-Αρχαία Λάρνακας, Λάρνακα 2018, σ. 37.

«Γεννήθηκες και συ, φτωχό μου παιδί, έλεγε, σαν και μένα, για να ικανοποιήσης μερικές επιθυμίες· πώς και γιατί δεν μπορώ εγώ, δεν έχω εγώ το δικαίωμα να εξετάσω. Ξέρω μόνον πως γεννήθηκες και συ για να υποφέρης· να υποφέρης, όπως όλοι· περισσότερο μάλιστα από τους άλλους, γιατί γεννήθηκες και στη στιγμή σε βάπτισε η φτώχεια, η πείνα, η συμφορά. Παιδί μου, και ν' άλλαζε η μοίρα σου απ' τη δική μας μοίρα· να μη γνωρίσης τί θα πη πόννοι, λύπη, συμφορά· το γέλιο παντοτινό στολίδι στα χείλη σου να 'ναι, το δάκρυ να στολίζει τα μάτια σου, μόνον για να μας δείχνη τη χαρά σου. Παναγία μου! φύλαξέ μου το. Δος του πλούτη, χαράν, ευτυχία· κι αν δεν μπορής όλ' αυτά,δος του υγείαν, χρόνια πολλά, τα χέρια του να κλείσουν τα μάτια μου. [...]]» («Το δάκρυ της μάνας», Α423)

Σε καταστάσεις μεγάλης φτώχειας φαίνεται να παραγκωνίζεται η παιδικότητα και η ξεγνοιασιά της νεανικής ζωής. Τα παιδιά ήταν το στήριγμα των γηραιότερων φτωχών ατόμων. Το απόσπασμα από το διήγημα που θα ακολουθήσει περιέχει την περιγραφή ενός παιδιού που ζητιάνευε όχι για τον εαυτό του, αλλά για να συντηρήσει τον φτωχό παππού του:

«Πιο πέρα [...] έν' αγόρι ως δέκα χρονώ, που κρατούσ' απ' το χέρι ένα γέρο, που 'χε σβησμένα τα μάτια, και την ράχη βαρυμένη ποιος ξέρει με πόσους χειμώνες, φτωχό ζητιάνο γέρο. Έστρεψε εκεί τα βήματά του, τ' άμοιρο παιδί και κάθισε γιατί κουράστηκε περπατώντας, και για να ζητιανέψη για τον φτωχό του τον γέρο στου σιδερά το μαγαζί, γιατί από ελεημοσύνη περίμενε να δώση παρηγοριά και ζωή στο φτωχό τον παππού του, που άλλο δεν είχε στον κόσμο για στήριγμα παρά το μικρό του τ' αγρόνι. Μα σαν στάθηκε και άρχισε να παρακαλή με την τρεμουλιαστή φωνή του «να ελεήσουν τον φτωχό που δεν θωρεί τον ήλιο, και ο δόλιος είναι νηστικός από τα χτες το βράδυ», η καρδιά μου ραγίστηκε και έκλαψα, έκλαψα πικρά, γιατί είδα τον σιδερά τον άσπλαγγο ν' αρπάξει από τ' απαλό το χεράκι, με το άσωτο χέρι του τ' ορφανό εκείνο πλάσμα, να το σπρώξει πιο πέρα [...]]» («Ο σιδεράς», Α282)

Όπως υπογραμμίζεται στα διηγήματα, η έννοια της τιμιότητας συνδέεται περισσότερο με την κατάσταση της φτώχειας και είναι κάτι στο οποίο αναφέρθηκα και στην προηγούμενη ενότητα με τη φτωχή αλλά τίμια κοπέλα.⁶² Γονείς που βίωσαν έντονα τη φτώχεια προβάλλονται να δίνουν συμβουλές στα παιδιά τους εξηγώντας τους πως το πολυτιμότερο αγαθό είναι η τιμιότητα. Μόνο έτσι θα μπορούσαν να ευτυχίσουν. Η σύνδεση της φτώχειας με την τιμιότητα προβάλλεται με τον εξής τρόπο στο ακόλουθο διήγημα:

«Παιδί μου, να είσαι πάντοτε τίμιος και καλός, όπως ήσουνα τώρα· παιδί μου, μη γυρέψης πλούτη αποκτημένα με κακόν τρόπον· δεν θα 'βρης εκεί παραπάνω ευτυχία από την αγκαλιά της φτώχειας· μη γυρέψης χρυσοστόλιστα παλάτια· δεν θα 'σαι εκεί μέσα πιο ευτυχισμένος απ' ό,τι

⁶² Βλ. επίσης Πετρούλα Χατζηττοφή, Ευφροσύνη Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Μια φορά κι έναν καιρό στη Λάρνακα...*, ό.π., σ. 48.

είσαι στη μικρή σου καμαρούλα, με το αχυρένιο στρώμα, την καρέκλα και την παιδιακίσια κούνια· ζήσε τίμιος· [...]» («Το δάκρυ της μάνας», Α423)

2. Παιδική εργασία

Στην ενότητα αυτή θα σχολιάσουμε τις αναφορές που τοποθετούν το παιδί στο σκληρό εργασιακό πλαίσιο της αγροτικής κοινωνίας. Στην υπό εξέταση εποχή η παιδική ηλικία αποκλίνει από το κυρίαρχο παιδικό πρότυπο που επικρατεί στη σύγχρονη κοινωνία. Το παιδί στην αγροτική κοινωνία της Κύπρου ήταν αναγκασμένο να βοηθά τους γονείς του στις γεωργοκτηνοτροφικές εργασίες. Η συνεισφορά των παιδιών στο εισόδημα της οικογένειας ήταν απαραίτητη για την επιβίωση των μελών της.⁶³

Αρκετοί διηγηματογράφοι προβάλλουν τη δύσκολη παιδική ζωή αναπαριστώντας την με χτυπητές εικόνες. Τα εργαζόμενα παιδιά της Κύπρου συμμετείχαν εκ των πραγμάτων σε ενήλικους χώρους και επομένως αμφισβητούσαν τους κυρίαρχους ορισμούς της παιδικής ηλικίας.⁶⁴ Το παιδί δούλευε σαν να ήταν ζώο, αναφορά που εντοπίζεται και στο πιο κάτω διήγημα:

«[...] όταν ήτο μικρός, εργαζόμενος μεθ' υπομονής ως όνος [...]» («Ένα μυστήριο», Α346)

Η εργασία των παιδιών στα χωράφια άρχιζε από πολύ νωρίς, πριν ακόμα «πήξουν τα νύχια τους»:

«Από δυο χρονών δουλεύω και είμαι τώρα σαράντα χρονών και δεν εχόρτασα ούτε την ποδίναν ούτε το φαγείν ούτε το πιειν· [...]» («Το μάτι», Β631)

Τα παιδιά ασχολούνταν τόσο με τη γη όσο και με τα πρόβατα και τα γίδια, όπως προβάλλεται και στο πιο κάτω διήγημα:

«Σ' ένα χωριό, [...] ήτο ένας μοναχογιός, παιδί ενός τσοπάνου, που βασιλιά δεν κόταγε, παιδί να τ' αντικρύση, στην λεβεντιά, στα κάλλη του και στην καλή καρδιά του. Μα, τί να κάμη το φτωχό, ήτο παιδί τσοπάνου. Τον έστελλ' ο πατέρας του καθημερινώς στα γίδια, με κριθαρένιο 'να ψωμί στο πέτσινο σακί του. [...]» («Δυο κρυφαγαπημένες καρδιές», Β714)

Μάλιστα, η γη ή τα ζώα κληροδοτούνταν στο παιδί εάν πέθαιναν οι γονείς του ή εάν δεν μπορούσαν οι ίδιοι να τα φροντίζουν πλέον:

⁶³ Ιωάννης Πεχτελίδης, *Κοινωνιολογία της παιδικής ηλικίας*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα 2015, σ. 83.

⁶⁴ Ι. Πεχτελίδης, *Κοινωνιολογία της παιδικής ηλικίας*, ό.π., σ. 85.

«Ήταν όμως το παλληκάριν μας γεννημένον για την δουλειάν. Επήρε την τσάμπαν στον ώμον κι έβαλεν την δύναμιν του Θεού. Πέντ' -έξι αίγες που του εμείναν που την κληρονομιάν έβαλέν τες ομπρός. [...]» («Η Μαρκαρού η σημαδιασμένη», Α592)

«[...] και είχαμεν μεγάλην χαράν ότι το πρώτον μας παιδί ήτον αρσενικόν και θα μας εβοήθει στες εργασίες μας και, όταν εκλείαμεν ημείς τα μάτια, θα εστέκετο εκείνος εις την θέσιν μας να καλλιεργήση τα κτήματά μας με ευκολωτέρους τρόπους από ημάς, αφού ήτο γραμματισμένος, διά να ζήση κι εκείνος με κεφαλήν ελεύθερην από χρέη και αυτή μου φαίνεται ότι είναι η γλυκυτέρα ελευθερία και τ' αδέλφια του, όταν έχαναν τους γονείς των. [...]» («Εξομολογήσεις ενός πατρός, Α94)

Το πρωτότοκο (αρσενικό) παιδί, όπως πληροφορούμαστε, αναλάμβανε να συνεχίσει αλλά και να διευρύνει τη δουλειά των γονιών του όταν αυτοί δεν ήταν σε θέση να εργαστούν πια. Είναι επομένως εύλογη η προτίμηση για την απόκτηση αρσενικού παιδιού που θα συνέχιζε την παράδοση της οικογένειας και θα βοηθούσε τον πατέρα στα κτήματα τα οποία θα κληρονομούσε στη συνέχεια.⁶⁵ Λόγω της μόρφωσης που λάμβανε, σύμφωνα με το σκεπτικό των γονιών του στο παραπάνω χωρίο, θα μπορούσε να διαχειριστεί τα οικονομικά θέματα που θα προέκυπταν με ιδιαίτερη ευκολία. Οι γονείς που κληροδοτούσαν τις εργασίες τους στα παιδιά τους πριν πεθάνουν καμάρωναν όταν έβλεπαν πως αυτά τα πήγαιναν καλά:

«Ήτο ο υιός μου οκτώ ετών πάνω-κάτω και τον είχα βοηθόν εις όλας μου τας εργασίας. Αν τον έβλεπες με πόσιν όρεξιν ανακατώννετο εις όλες τες δουλειές, πώς έτρεχε να ποτίση τα κτηνά, πώς αλώνευε, πώς εσκούπιζε, θα έλεγες: “α! αυτός θα περάση τους γονείς εις την δουλειάν”. Ήτο το καμάρωμά μας γι' αυτήν την αγάπη που 'χε στην δουλειάν, και “θα προκόψη”, ελέγαμεν εγώ κι η μάνα του με κρυφήν χαράν, αλλά είχαμεν έν σκωλήκι στην καρδιάν και οι δυο να τον βάλωμεν να μάθη γράμματα. Σκωλήκι που μας επείραζε, μα δεν είχαμέν το πει ο ένας στον άλλον. [...]» («Εξομολογήσεις ενός πατρός, Α92)

Όπως θα σχολιαστεί και στην επόμενη ενότητα, τα παιδιά, εάν και εφόσον ήταν εφικτό, πήγαιναν σχολείο. Ωστόσο, η φοίτηση γινόταν παράλληλα με την εργασία τους στα κτήματα. Όταν τελείωναν από τα μαθήματα του σχολείου, τους περίμενε η έξω δουλειά:

«Από παιδί ο Τζυρκαλλής, αφότου ετελείωσε το σχολείον του χωριού του, ειργάζετο εις τα κτήματα του Χατζηλοΐζου και άλλων συγχωρίων του πλουσίων, είτε ως καλλιεργητής κήπων είτε ως ζευγηλάτης, θεριστής, ξυλοκόπος κ.τ.λ., επιδιόμενος μετά πάθους εις το κυνήγιον,

⁶⁵ Θ. Δ. Κυπρή, «Αντιλήψεις για τη γυναίκα στη λαϊκή παράδοση της Κύπρου», στο: Κ. Πρωτοπαπά – Γ. Ζέρβας (επιμ.), *Η γυναίκα στην παραδοσιακή κοινωνία της Κύπρου*, ό.π., σ. 170.

οσάκις δεν είχαν άλλην ασχολίαν, και εις τον χορόν και το άσμα κατά τας εορτάς και τους γάμους, ότε διέπρεπεν ως πρώτος «ασίκης» του χωρίου. [...]» («Ερως ανίκατε», Β730)

Ο διηγηματογράφος του επόμενου χωρίου βάζει το παιδί μέσα από την αφήγηση των εμπειριών του να πει ξεκάθαρα ότι το «χρησιμοποιούσαν»:

«[...] όταν ήρχισα να μεγαλώνω ολίγον, οι γονείς της, ιδίως η μητέρα της ηθέλησαν να με στείλουν εις το σχολείον και κατά τας ώρας των διαλειμμάτων με εχρησιμοποίησαν εις τας ελαφράς εργασίας του σπιτιού. [...]» («Δικαιοσύνη», Α249)

Όπως γίνεται αντιληπτό, οι συνθήκες διαβίωσης των παιδιών ήταν πολύ σκληρές και στόχο είχαν σαφώς το κέρδος και το όφελος εις βάρος τους. Η πιο πάνω αναφορά έρχεται σε αντιδιαστολή με την ακόλουθη αναφορά που περιγράφει την ενασχόληση των παιδιών στην πόλη όταν τελείωναν από το σχολείο:

«Παρέκει κάμποσα παιδιά, μέσα σ' αυτά και μαθηταί έτοιμοι αφού πετάξουν του σκολείου την πέννα ν' αρπάσουν την στέκκα, έχουν τριγυρισμένο το μυλλιάρδο· παίζουν εκεί ένας νέος, με παλιά στέκκα, με στριμμένο μουστάκι, ο οποίος βρίσκει τώρα καιρό στον μυλλιάρδο να δείξη χίλιους ιπποτισμούς εις βάρος του άλλου που παίζει μαζί, του άπειρου ακόμα, και μετά κάθε καραμπόλα κοιτάζει κι απ' το γυαλί στο δρόμο αν περνά τίποτε... [...]» («Στο καφενείο», Α379)

3. Εκπαίδευση

Η εκπαίδευση αποτελεί ένα βασικό κομμάτι για την πνευματική ανάπτυξη ενός λαού. Μιλώντας για εκπαίδευση κατά την εξεταζόμενη περίοδο εννοούμε κάτι εντελώς διαφορετικό από την εκπαίδευση στις σύγχρονες μέρες. Τότε δεν υπήρχε ούτε εκπαιδευτικό σύστημα, αλλά ούτε και οργανωμένα σχολεία ή αναλυτικά προγράμματα. Οι μαθητές, ιδιαίτερα οι φτωχοί, διδάσκονταν τα στοιχειώδη ή μάθαιναν μονάχα πώς να διαβάζουν και η εκπαίδευσή τους δεν είχε επαγγελματικούς στόχους, αλλά απέβλεπε περισσότερο στην ηθικο-πνευματική καλλιέργεια του ανθρώπου.⁶⁶

Οι εκπαιδευτικές ευκαιρίες που παρείχαν στους κατοίκους τους οι πόλεις και τα χωριά ήταν δίχως άλλο άνισες. Σε αντίθεση προς τα χωριά, στις πόλεις ιδρύθηκαν σχολεία μέσης εκπαίδευσης και προσφέρθηκαν ευκαιρίες για πρόωμη εκπαίδευση. Επίσης, στο αστικό περιβάλλον υπήρχε ενθάρρυνση για τη φοίτηση και των κοριτσιών στα σχολεία συμβάλλοντας

⁶⁶ Γεώργιος Προδρόμου, «Η εκπαίδευση στην Κύπρο το 18^ο και 19^ο αιώνα», στο: Γ. Κ. Ιωαννίδης (επιμ.), *Η ζωή στην Κύπρο τον ΙΗ και ΙΘ αιώνα*, ό.π., σ. 279.

έτσι στην ευρύτερη αγωγή και παιδεία των πολιτών τους, κάτι που δεν συνέβαινε στο αγροτικό πλαίσιο των χωριών.⁶⁷ Θα μπορούσαμε να πούμε πως στην πραγματικότητα οι πόλεις και τα χωριά αποτελούσαν στον τομέα της εκπαίδευσης δύο εντελώς διαφορετικούς κόσμους.

Οι Τούρκοι κυρίαρχοι δεν είχαν δείξει κανένα ενδιαφέρον για την πνευματική ανάπτυξη του νησιού και η κακή διοίκηση συντελούσε στην αμάθεια του λαού. Ο κυπριακός λαός, επομένως, δεν απέκτησε τα περιθώρια για τη δημιουργία πνευματικής ζωής.⁶⁸ Τον πρώτο χρόνο μετά την εγκαθίδρυση της Αγγλοκρατίας παρατηρήθηκε μια βελτίωση στον τομέα της εκπαίδευσης. Η σταδιακή ανάπτυξη της εκπαίδευσης απεικονίζεται και στην ταχεία αύξηση των σχολείων, των δασκάλων αλλά και των μαθητών.⁶⁹ Το 1881 επιχορηγήθηκαν σχολεία και το 1895 ψηφίστηκαν νόμοι για ίδρυση και λειτουργία σχολείων.⁷⁰

Η εκπαίδευση, σύμφωνα με την τότε κυρίαρχη κοινωνική αντίληψη δεν αποτελούσε αξία για τη γυναίκα. Τα κορίτσια όφειλαν να είναι αποκλειστικά καλές νοικοκυρές, σύζυγοι, μητέρες και πολύ εργατικές. Υπό το πρίσμα αυτό οι κρατούντες δεν έβλεπαν καμία σημαντική λειτουργία της μόρφωσης για τα κορίτσια. Ακόμα και κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας, όπου η εκπαίδευση σημείωσε κάποια πρόοδο προς όφελος και των δύο φύλων, δεν επιδείχθηκε ιδιαίτερος για τη μόρφωση των κοριτσιών.⁷¹

Στον τομέα της μόρφωσης των κοριτσιών, πάντως, υπήρχε μια διαφοροποίηση στα αστικά κέντρα, όπου και παρατηρήθηκε υψηλότερο ποσοστό μαθητριών. Από τα τέλη του 19ου αιώνα και έπειτα διαπιστώθηκε μια τάση για μια βασική μόρφωση των κοριτσιών, κυρίως στις πόλεις. Το πρώτο σχολείο θηλέων λειτούργησε στη Λευκωσία το 1859 και τον επόμενο χρόνο λειτούργησε άλλο ένα στη Λεμεσό.⁷² Επομένως, η υπεροχή των κοριτσιών της πόλης έναντι των κοριτσιών του χωριού σε ό,τι αφορά τη φοίτηση σε σχολεία ήταν συντριπτική. Τα άτομα κυρίως της υψηλής τάξης συναναστρέφονταν με οικογένειες ξένων διπλωματών και εμπόρων που ζούσαν στο νησί και ήθελαν να προσφέρουν κάποια μόρφωση στις κόρες τους για να

---

⁶⁷ Π. Κ. Περισιάνης, *Πόλεις και πολιτισμός*, ό.π., σ. 203.

⁶⁸ Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Η πρώτη περίοδος της «Αγγλοκρατίας» στην Κύπρο [1878-1914]. Πολιτικός εκσυγχρονισμός και κοινωνικές αδράνειες*, Παπαζήσης, Αθήνα 1996, σ. 179.

⁶⁹ Σ. Π. Παπαγεωργίου, *Η πρώτη περίοδος της «Αγγλοκρατίας» στην Κύπρο [1878-1914]*, ό.π., σ.189.

⁷⁰ Α. Βασιλείου, *Γυναίκα της Κύπρου*, ό.π., σ. 91.

⁷¹ Ε. Ράγκου, «Η γυναίκα της Κύπρου το 18^ο και 19^ο αιώνα», στο: Γ. Κ. Ιωαννίδης (επιμ.), *Η ζωή στην Κύπρο τον ΙΗ και ΙΘ αιώνα*, ό.π., σ. 114.

⁷² Μιχάλης Ν. Μιχαήλ, *Η διαδικασία συγκρότησης ενός θεσμού εξουσίας: Εκκλησία της Κύπρου, 1754-1910* (διδασκαρική διατριβή), Τμήμα Τουρκικών και Μεσανατολικών Σπουδών Πανεπιστημίου Κύπρου, Λευκωσία 2004, σ. 197.

μπορούν αυτές στη συνέχεια να ενταχθούν στα αστικά «σαλόνια» της εύπορης ζωής και όχι επειδή ενδιαφέρονταν τόσο για τον ωφελμιστικό σκοπό των γραμμάτων.⁷³

Τα κορίτσια των πόλεων, ακόμα κι εκείνα της εργατικής τάξης, είχαν λοιπόν την ευκαιρία να φοιτήσουν στα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης. Στην ύπαιθρο, όμως, η στοιχειώδης εκπαίδευση για τη γυναίκα εθεωρείτο αρκετή. Μόνο οι ελάχιστες πολύ πλούσιες αγροτικές οικογένειες που είχαν την οικονομική ευχέρεια ήταν σε θέση να στείλουν τις κόρες τους σε σχολεία μέσης εκπαίδευσης. Πέρα από την οικονομική δυσπραγία, υπήρχε και η στερεότυπη πεποίθηση ότι ο φυσικός προορισμός της γυναίκας ήταν να παντρευτεί και να κάνει παιδιά κι όχι να κυνηγά τα γράμματα και την παιδεία στις πόλεις, όπου εκεί ενδεχομένως να ελλόχευε κι ο κίνδυνος έκπτωσης της ηθικής της υπόληψης.⁷⁴

Τα κυπριακά διηγήματα στο σύνολό τους κάνουν λιγιστές αναφορές στη μόρφωση των κοριτσιών. Οι πλείστοι διηγηματογράφοι, όταν γράφουν ένα κείμενο που αφορά τη μόρφωση, τείνουν να χρησιμοποιούν ως πρωταγωνιστή κυρίως έναν αρσενικό χαρακτήρα. Έτσι, στα περισσότερα από τα αποσπάσματα που παρατίθενται πιο κάτω προβάλλεται περισσότερο η μόρφωση από πλευράς των αγοριών. Η πρώτη υπόθεσή μου γύρω από την ελλειπή αναφορά στη μόρφωση των κοριτσιών στα διηγήματα έχει διατυπωθεί πιο πάνω και τη γενικότερη κοινωνική απαξία για την εκπαίδευση των κοριτσιών. Η δεύτερη υπόθεσή μου αφορά τους Κύπριους γονείς που ενδεχομένως να μην έστελναν τις κόρες τους στα σχολεία των πόλεων λόγω του ότι δεν ήθελαν να τις αφήσουν να μένουν μόνες τους σε ένα νοικιασμένο δωμάτιο, πράγμα που ενείχε κινδύνους για την «ηθική» τους υπόληψη.⁷⁵ Τα αγόρια, όμως, δεν είχαν έναν τέτοιο περιορισμό. Χαρακτηριστικό είναι και το εξής απόσπασμα:

«Τα γράμματα που είχα μάθει στο Μοναστήρι με εβοήθησαν και κατετάχθηκα σε μίαν από τας μεγάλας τάξεις. Έμενα τότε εις ένα φτωχικό σπίτι μιας καλής χήρας, όπου ενοικίασα μια μικρή και φωτερή κάμαρα. Στο σπίτι αυτό και τα δυο χρόνια που εχρειάζουμουν να τελειώσω το σχολείον, γιατί το προτιμούσα διά την ησυχία που εύρισκα σ' αυτό και γιατί ήθελα ν' ανακουφίζω λίγο την φτώχεια της σπιτονοικοκυράς μου με το ενοίκιον που της επλήρωνα. [...]]»
(«Η εξομολόγησις του μοναχού», Α359)

Σε αρκετά χωριά δεν υπήρχαν σχολεία κι έτσι τη μόρφωση των παιδιών την αναλάμβαναν άτομα που δεν εντάσσονταν στο διδακτικό προσωπικό του σχολείου αλλά είχαν κάποια

⁷³ Ε. Ράγκου, «Η γυναίκα της Κύπρου το 18^ο και 19^ο αιώνα», στο: Γ. Κ. Ιωαννίδης (επιμ.), *Η ζωή στην Κύπρο τον 18^ο και 19^ο αιώνα*, ό.π., σ. 115.

⁷⁴ Π. Κ. Περσιάνης, *Πόλεις και πολιτισμός*, ό.π., σ. 210.

⁷⁵ Α. Βασιλείου, *Γυναίκα της Κύπρου*, ό.π., σ. 102.

στοιχειώδη μόρφωση. Το «σχολείο» ήταν το σπίτι του εν λόγω ατόμου και για τη συντήρησή του βοηθούσε το σύνολο του χωριού:

«Στο σπίτι του Κουτσού επήγαιναν εκείνα τα χρόνια τα παιδιά κι οι κοπέλλες του χωριού κι εδιδάχονταν τα γράμματα από τον Κουτσό ταχτικά. Το σπίτι του ή κάλλια να πούμε το σχολείο του καιρού εκείνου είχε δύο πατώματα· το κάτω πάτωμα ήταν αποθήκη για τα ξύλα που του 'φερναν τα παιδιά κάθε μέρα· χρησίμευε και για φυλακή των ατάκτων παιδιών. [...] Στο πλευρό του είχε μια ράβδα μακριά, ίσα με δύο βουκέντρια, που την άπλωνε κι εχτυπούσε τ' άταχτα παιδιά κι όσα δεν έπαιρναν από το λόγο του· δεξιά του ήταν η καπνοδόχη πο' 'καιεν η φωτιά· [...] αργότερα οι χωριανοί άνοιξαν κι ένα παραθύρι από την άλλη μεριά για να φέγγη καλύτερα στα παιδιά. Επειδή δεν είχε κανένα συγγενή ο καημένος ο Κουτσός να τον κοιτάξει και να του μαγειρεύη, τα παιδιά όλα με την αράδα τού πήγαιναν κάθε μεσημέρι ένα πιάτο πίττα ή ό,τι άλλο φαγί· όποιος ήταν εχούμενος και κανένα λαγήνι κρασί· κάποτε και μια πίττα ακέραια στο σινί, όταν ήταν γιορτή και σκόλη. Δεν τον άφηναν όμως κι οι γυναίκες, που πήγαιναν και τοις ανάγνωθε τα γράμματα από τες ξενιτιές και τοις έγγραφε πάλι· τον εσπλάχνιζαν πολύ κι αυτές. Όσα παιδιά έκαμναν φρόνιμα κι εμάθαιναν ταχτικά το μάθημά τους, όταν του πήγαιναν το φαγί, τα κρατούσε κι έτρωγαν κοντά του, κι έτσι εφιλοτιμούνταν και τ' άλλα κι εμάθαιναν καλύτερα· δεν έλειπαν όμως και τ' άταχτα και τα κακομαθημένα. Αυτά κάποτε, σαν έβλεπαν το ταψί με την ζεστή την πίττα, τον επείραζαν τον καημένο κι έκαναν τάχα πως εδιάβαζαν [...] («Κουτσο-Λάμπρος», Α566)

Το πιο πάνω απόσπασμα αποτελεί ταυτόχρονα πηγή άντλησης πολύτιμων πληροφοριών για τις μεθόδους «σωφρονισμού» των άτακτων μαθητών και τις βραβεύσεις των καλών μαθητών. Οι δάσκαλοι την τότε εποχή ήταν πολύ αυστηροί και αδιάλλακτοι και χρησιμοποιούσαν ως μέσα επιβολής τον εκφοβισμό και την τιμωρία. Καθώς λοιπόν ήταν τα άτομα που έπρεπε να επιβάλουν την πειθαρχία στην τάξη, επιστράτευαν διάφορες στρατηγικές, όπως για παράδειγμα την άμεση βία. Χρησιμοποιούσαν μια ράβδο (ρίγα, βέργα ή «βίτσα») για τιμωρία αλλά και για παραδειγματισμό προς τους άτακτους ή αδιάβαστους μαθητές, η οποία θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελούσε το σύμβολο της δύναμης και της εξουσίας τους. Έτσι και με τον Κουτσο-Λάμπρο στο κείμενο αυτό· η ράβδος συντρόφευε τον Κουτσό, ο οποίος ήταν σε θέση ανά πάσα στιγμή να τη χρησιμοποιήσει εις βάρος των παιδιών.

Ο ξυλοδαρμός ήταν ένα συνηθισμένο φαινόμενο στο τότε σχολικό πλαίσιο, επιτρεπτόταν και επιβαλλόταν, σε αντίθεση με τα σημερινά δεδομένα όπου κρίνεται ως καταδικαστέος. Τα παιδιά δέχονταν σωματική βία μέχρι αιμορραγίας. Όπως αναφέρεται και στο απόσπασμα, στον ξυλοδαρμό των παιδιών βοηθούσε και ο δραγάτης (αγροφύλακας) με τη μαγκούρα του. Εκτός

από τον ξυλοδαρμό, εντοπίζονται κι άλλες «παιδαγωγικές» μεθόδοι-μαρτύρια για τον συνετισμό των (άτακτων) μαθητών:

«Τ' άταχτα παιδιά τα 'βανε να στέκουν με το 'να το ποδάρι ορθά, τα 'βανε και να στέκουν γονατιστά, να βαστούν στα δυο τους χέρια βάρος, τα μουντζούρωνε με μελάνη στα μούτρα, αλλά στο φάλαγγα δεν ημπορούσε να τα βάλη γιατί το 'φευγαν [απόφευγαν]· όσα πάλι είχαν τα χέρια τους μαύρα από καρύδια τοις τα μάτωνε με το βελόνι κι έτσι τα μάθαινε γνώσι· για όσα του 'λεγαν ότι έπιαναν πουλιά ή χαλνούσαν φωλιές εμηνούσε στον δραγάτη του χωριού κι έρχονταν και τα 'δερνεν εκείνος ή τα φυλάκιζε νηστικά αποκάτω στ' αχούρι. Κι έτσι [αν] στες πολλές τιμωρίες οπού τα χέρια του κι η βέργα του δεν ημπορούσαν να τον βοηθήσουν, του έρχονταν βοηθός πρόθυμος ο δραγάτης με τη μαγκούρα του. Και το 'λεγε ο μακαρίτης Κουτσολάμπρος “το ξύλο βγήκε από τον Παράδεισο” ή “ξύλω τον Αδάμ κατάρας ελυτρώσω”· ήξευρε και τον παλαιόν εκείνον λόγον “ον ου τύπτει λόγος τύπτει ράβδος”.» («Κουτσο-Λάμπρος», Α566)

Από την άλλη, όσα παιδιά επιδείκνυαν φρόνιμη, άριστη και αρεστή συμπεριφορά και μελετούσαν όσο έπρεπε τους επιτρεπόταν, όπως είδαμε, να καθίσουν να φάνε μαζί με τον δάσκαλο.

Μια άλλη χαρακτηριστική μορφή που συνέβαλλε στη μόρφωση των παιδιών του χωριού ήταν αυτή του «κασαπά», που οριζόταν ως ο «πολίτης», ο κάτοικος της πόλης. Ο «κασαπάς» ή «κασαπαλής», όπως αναφέρεται σε άλλα διηγήματα, ήταν ένα μορφωμένο άτομο και εθεωρείτο μια σπουδαία προσωπικότητα. Μια τέτοια αναφορά αποστολής παιδιών του χωριού στον «κασαπά» για να μάθει περισσότερα γράμματα στην πόλη είναι η εξής:

«Όταν ετελείωσε τα γράμματα του χωριού, μας εσυμβούλευσαν να το στείλωμεν εις τον κασαπάν να μάθη και ελληνικά, διότι ήτο έξυπνον το παιδί. Ας μη ήρχετο εκείνη η ώρα. Το 'στείλαμεν. Μετά ένα χρόνον είχε παύσεις το σχολείον του κι ήλθε στο χωριόν. Ενόμιζα πως θα αρχίση πάλιν να μας βοηθή μ' εκείνην την πρώτην όρεξιν· έκαμνε πως μας εβοήθει, μα εφαινετο ότι ήτο με το στανιό του. Επήγε και δεύτερον χρόνον εις το ελληνικόν σχολείον εις τον κασαπάν και εις τας παύσεις πάλιν ήλθε στο χωριόν. [...]» («Εξομολογήσεις ενός πατρός», Α92)

Σε αρκετά κείμενα οι διηγηματογράφοι καταγράφουν πως τα παιδιά αναγκάζονταν να πάνε σε σχολεία των πόλεων, είτε γιατί τα χωριά δεν είχαν σχολεία είτε για να τελειοποιήσουν τις στοιχειώδεις γνώσεις που έπαιρναν. Η πόλη δεν έπαυε να ασκεί μεγάλη έλξη στα φιλόδοξα και ικανά φτωχόπαιδα, πολλά εκ των οποίων τολμούσαν να μετοικήσουν στην πόλη. Κάτι τέτοιο τεκμηριώνεται και πιο κάτω:

«Χωρίον μικρόν με ολίγους κατοίκους, άνευ σχολείου τότε, με μίαν μικράν εκκλησίαν εις την άκραν, απεικόνιζε και μακρόθεν την αθλιότητα και την πενίαν, ήτις το κατατρύχει. [...]» («Για το έθνος», A406)

«Θα ήμουν πάνω-κάτω δεκαέξι χρονών όταν η οσιότης σου απεφάσισε να με στείλῃ εις το σχολείο που είναι στην χώρα για να τελειοποιηθώ. [...]» («Η εξομολόγησις του μοναχού», A359)

Η λέξι «χώρα» παραπέμπει στην πρωτεύουσα του νησιού, τη Λευκωσία. Ο όρος αυτός χρησιμοποιείται από τους κατοίκους των χωριών μέχρι και σήμερα. Εκτός από τη Λευκωσία, σχολεία υπήρχαν και σε άλλες πόλεις, όπως για παράδειγμα στη Λεμεσό.

Βέβαια, εκτός από τη μόρφωση που αντλούσαν τα παιδιά από τα σχολεία, τα πιο τυχερά ήταν σε θέση να φύγουν από το νησί και να πάνε για σπουδές στο εξωτερικό και πιο συγκεκριμένα στην Αθήνα. Για να μπορέσει ένα παιδί να σπουδάσει, έπρεπε να ήταν ευφυές και αρκετά επιμελές. Ένα τέτοιο παράδειγμα παιδιού δίνεται στο εξής διήγημα:

«Ο Τάσος ήτο το συμπαθέστερον και ευφυέστερον παιδί της συνοικίας του. Ο διδάσκαλός του ήτο κατενθουσιασμένος διά την επιμέλειάν του. Όσοι τον εγνώρισαν, τον ηγάπησαν διά την ωραιότητά του, διά το ζωηρόν του πνεύμα και διά τα λοιπά πλεονεκτήματα, με τα οποία τον εκόσμησεν η φύσις. Και όλοι εξωγράφιζον με τα καλλίτερα χρώματα το μέλλον του μικρού μαθητού. Μόλις ετελείωνε το μάθημα, έτρεχεν ευθύς εις την οικίαν του, έγγραφε το μάθημά του, ανεγίνωσκε, ητοιμάζετο καθ' όλα διά την επαύριον και κατόπιν έτρεχεν εις τον κήπον ενός πλουσίου γείτονος, όπου έπαιζε με την μικράν του θυγατέρα. [...] Οι γονείς αυτού, πτωχοί αλλά φιλόστοργοι και χρηστοί άνθρωποι, περισυνέλεξαν όλας τας οικονομίας των, έκαμον τα αδύνατα δυνατά και έστειλαν τον υιόν των εις Αθήνας όπως σπουδάση συμφώνως προς την κλίσιν του. Ο Τάσος επήγε, ενεγράφη εις το πανεπιστήμιον ως φοιτητής της νομικής, επεδόθη εις τας σπουδάς του και μετά πέντε έτη, κατά το διάστημα των οποίων επανήρχετο κάποτε εις την πατρίδα του, όπως ίδη τους γονείς και το ίνδαλμά του, επέστρεψεν αριστούχος επιστήμων. [...]» («Υλη και ιδέα», B811)

Καθοριστικός για τη μετοίκηση των παιδιών στο εξωτερικό για να σπουδάσουν θεωρείτο ο οικονομικο-κοινωνικός παράγοντας. Όπως θα καταγραφεί και στη συνέχεια, σε ένα χωριό της Πάφου μια εύπορη οικογένεια προωθεί το παιδί της σε επιπρόσθετη μόρφωση. Αυτό δείχνει πως παρά την κυρίαρχη νοοτροπία που επικρατούσε στα χωριά για τη μόρφωση της γυναίκας, η οποία δεν έπρεπε να μορφώνεται διότι ο ρόλος της ήταν αποκλειστικά ενταγμένος στους τέσσερις τοίχους του σπιτιού της, εντούτοις εντοπίζεται και μια άλλη πλευρά, όπου παρότρυναν την κοπέλα να προχωρήσει με τη μόρφωσή της:

«Άμα κι εἶνῃν ἕξι γρονῶν ἡ Ελέγκα, οἱ γονιοὶ τῆς εκατοικήσαν γιὰ μιὰς μες στὸ Χτήμαν γιὰ ἄλλου τῆς κι εβάλαν τὴν εἰς τὸ σχολεῖον. Ἐκεῖ μέσα ἔκαμε χάμματα πο' ἔπαιρνε κείνα τὰ γράμματα γιὸν τὸ νερόν τῆς βρύσης, κι ὡς τοὺς ἔντεκα τῆς ἡλικίας τῆς ἐξησκόλισεν, πο' ἔχουν τὸ ἔπαινό τῆς, ὡς τὴ σήμερον οἱ δασκάλεις τῆς κι οἱ συμμαθήτριές τῆς. Ἀμμὰ ὁ πατέρας τῆς ἐν ἔμεινε ὡς γαμαί, ἔγραψεν κι ἔφερέν τῆς δασκάλους κι δασκάλεις που πέρα, γιὰτὶ ἐν ἐκταρίσκαν νὰ τὴν χωριστοῦν κι νὰ τὴν πέσουν σὲ ξένα σχολεῖα, κι ἐξώδικασεν τοῦ βάρου τῆς λίρες νὰ τὴν ἐσπουδάση γιὸν ἔπρεπε κι ἐταίρκαζε τῆς ἀφεντιάς του, που ἔτουν ἕνας προεστὼς τῆς Πάφου με τόσον ὄνομα· κι ἐν ἔμεινε τίποτε καλοδουλειὰ στὸν κόσμον πο' ἔν τὴν ἔμαχεν ἡ Ελέγκα. Ὅπως που γράμματα κι που μούζικες, ζωγραφικές, κεντήματα κι πάσα λοῆς δουλειάν του νοικοκυριοῦ ἦτουν ξησκολισμένη. [...]

Ὡστόσο, ὑπῆρχαν χωριά τὰ ὁποῖα διέθεταν σχολεῖα κι τὰ παιδιὰ του χωριοῦ φοιτοῦσαν σὲ αὐτά. Παραθέτουμε τίς πιο ξεκάθαρες ἀναφορὲς στὴν ὑπαρξὴ σχολεῖου στὰ χωριά, που ἐντοπίσαμε στὰ διηγήματα τῆς μελέτης μας:

«Και οἱ δύο φίλοι, ὡς νὰ μὴ εἶχαν ἰδῆ ποτέ ἀλλήλους, ὡς νὰ μὴ ἦσαν ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι μαζί ἐπέρασαν τὰ παιδικὰ τοὺς χρόνια εἰς τὸ αὐτὸ σχολεῖον, τὸ σχολεῖον τοῦ χωριοῦ τῶν [...]

«Ἡ κόρη τῆς εἰς ἡλικίαν δεκατριῶν ἐτῶν ἀπεφοίτησε τοῦ σχολεῖου τοῦ χωριοῦ τῆς. [...]

«Τὰ γράμματα τὰ ὁποῖα εἶχε μάθει εἰς τὸ σχολεῖον τὸν ἐβοήθουν ν' ἀναγνώσκη κι ἐδιάβαζε κάποτε. Κι αὐτὸς ὅπως κι ὁ Πέτρος εἶχαν ἀποκτήσει ἐκ τῶν ἀναγνώσεων τῶν ἀρκετὰς γνώσεις. Εἰς τὸ χωριό, ὅταν ὠμίλουν, τοὺς ἤκουαν ὅλοι μετὰ προσοχῆς. [...]

Τὰ παιδιὰ μάθαιναν στὸ σχολεῖο νὰ διαβάζουν κι νὰ γράφουν κι ἀποφοιτοῦσαν ἀπὸ αὐτὸ στὴν ἡλικία περίπου τῶν δεκατριῶν χρόνων. Μάλιστα σὲ ἕνα διήγημα ἐντοπίζεται κι ἡ προσπάθεια διδασκαλίας ἀσμάτων στὰ παιδιὰ:

«Ὁ δε μικρὸς χωρικόπαις ἄδων χαμηλὴ τὴ φωνὴ ἄσμα τι, τὸ ὁποῖον ἐδιδάχθη προ μικροῦ εἰς τὸ σχολεῖον [...]

Στὰ σχολεῖα αὐτὰ δίδασκε ὁ διδάσκαλος ἢ ἡ διδασκάλισσα:

«Και ὁ διδάσκαλος, [...] δαπανήσας ὅλα του τὰ χρόνια ἐπὶ τῆς δασκαλοκαθέδρας κι μετὰ τῶν τεσσάρων τοίχων τοῦ σχολεῖου, δίδαξας κατὰ σειρὰν εἰς ὅλας τὰς ἐπαρχίας τῆς νήσου κι ἀποκτήσας ἐκ τῆς συνεχοῦς μελέτης ἀρκετὰς γνώσεις [...]

«Ἐκεῖνη, διδασκάλισσα πλέον, εἰς κάποιον χωριό, πλησίον ἐκεῖνου τοῦ Γεώργου, τοῦ ἀπῆντα με γράμματα εἰς τὰ ὁποῖα ἀφελῶς ἀφῆνε νὰ διαχύνεται τὸ ἀγνόν αἶσθημα τῆς παρθενικῆς τῆς

καρδίας. Του εξωμολογείτο τους φόβους της από την επιτροπή ή τον επόπτην, του εξέφραζε τον έρωτα όστις κατείχεν όλην την καρδίαν της, του διηγείτο τα όνειρά της, τον ώρκιζε να μη την λησμονή... [...] την οποίαν όλοι ηγάπων διά το σεμνόν της ήθος και τον καλόν της τρόπον [...] .» («Η τρελλή», Β759)

Οι δάσκαλοι έρχονταν από την πόλη συνήθως για να διδάσκουν στα σχολεία των χωριών:

«Στον καφενέ η παρέα των προεστών, με τον δάσκαλο και τον παπά επικεφαλής, εκουβέντιαζε. Ο δάσκαλος είχε έλθει από την πόλη, που επήγε κι έκαμε τες διακοπές των Χριστουγέννων κοντά στους δικούς του, και τώρα ιστορούσε στον μικρό του κύκλο τα νέα. [...]» («Ο Δημήτρης», Β1008)

Η ένταξη της γυναίκας στο διδασκαλικό επάγγελμα της εξασφάλιζε οικονομική ανεξαρτησία αλλά ταυτόχρονα την βοηθούσε να ενταχθεί σε μια νέα κοινωνική τάξη. Το επάγγελμα της δασκάλας αποτελούσε τη μόνη οδό που μπορούσε να οδηγήσει μια γυναίκα της εποχής από το χώρο της οικιακής οικονομίας στην αγορά εργασίας.⁷⁶ Οι προδιαγραφές, ωστόσο, για το επάγγελμα της δασκάλας αφορούσαν κυρίως το ήθος της. Αυτή έπρεπε να είναι σεμνή, ενάρετη και ευσεβής.⁷⁷

Για τη δασκάλα γίνεται μια περιγραφή σε ένα διήγημα το οποίο κάνει λόγο και για τη μόρφωσή της ως κορίτσι που ήταν. Από αυτό αντλούμε μερικά ενδιαφέροντα στοιχεία:

«Η μεγάλη, η Ουρανία, έλειπε τόσον καιρό. Εγύρισε τώρα από το χωριό, που έκαμνε παύσεις ώς του Θωμά. Ήταν πρωτόβγαλτη δασκάλα. Μέσα στο χωριό, που ήταν που τον περασμένον Σεπτέμβριο, ίσως και να μη μπορούσε να βγαίνει έξω. Ίσως και να μην εύρισκε κανένα που να την ευχαριστή. Συνηθισμένη άλλως πως μέσα στη Χώρα, στο Παρθεναγωγείο, με τες φιλενάδες της, με τα παιγνίδια, με τα όνειρά της, βρέθηκε μια μέρα δασκάλα τελειωμένη μέσα σ' ένα χωριό, που δεν ήξευρε κανένα. [...] Μα η Ουρανία μπήκε μικρή στο σχολείο και ετελείωσε δεκαπέντε-δεκαέξι χρονών. Δεν επρόφθασεν ακόμα να αισθανθή πολύ, να πονέση, να αποκάμη. Η ζωή της ήταν ένα όνειρο. Δεν εσυλλογίζετο και πολύ με τί θυσίες η φτωχή της οικογένεια την είχε τόσα χρόνια στο σχολείο, γιατί δεν την άφηναν οι συμμαθήτριές της και η ηλικία της. Η μόνη της λύπη, όταν ήταν ακόμη μαθήτρια, ήταν ότι δεν μπορούσε να φορέση ό,τι θέλει, να παίξει όσον

⁷⁶ Ωστόσο, ήταν απαγορευτικό για μια παντρεμένη γυναίκα να ασκήσει το επάγγελμα της δασκάλας. Η συγκεκριμένη τακτική αποδείχθηκε εξαιρετικά σκληρή για τις δασκάλες, αφού τις έθετε μπροστά στο μέγα δίλημμα της επιλογής μεταξύ επαγγέλματος και οικογένειας. Οι δασκάλες που προέρχονταν από φτωχές οικογένειες επέλεξαν το επάγγελμα αντί της οικογένειας, κάτι που τις ταύτιζε για μεγάλο χρονικό διάστημα με την κατηγορία των ανύπανδρων γυναικών (που έμεναν «στο ράφι»). Βλ. Δημήτρης Φ. Χαραλάμπους, «Φύλο και διδασκαλικός συνδικαλισμός στην αγγλοκρατούμενη Κύπρο (1898- 1960)», στο: Μπουζάκης Σήφης (επιμ.) *Εκπαίδευση και κοινωνική δικαιοσύνη* (Πανεπιστήμιο Πάτρας, 3-5 Οκτωβρίου 2008), Πάτρα 2009, σ. 2-3. (Ψηφιακή Έκδοση: <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/>)

⁷⁷ Α. Βασιλείου, *Γυναίκα της Κύπρου*, ό.π., σ. 105.

θέλει, να γυρίση όσον θέλει. Και εφραντάζετο ότι όταν ετελείωνε δασκάλα όλα θα ήσαν όμορφα και εύκολα. Θα είχαν υπόληψιν, ελευθερία, χρήματα. Τί καλά! Και επήγε στο χωριό. Εκεί άρχισε να καταλαβαίνει ότι τώρα ήταν πιο περιορισμένη... Της έμεινεν όμως μια ελπίδα. Θα κάμη παύσεις. Θα πάρη τον μισθό της και θα πάη στη Χώρα το Πάσχα. Θα βρη τες φιλενάδες, τες γειτόνισσές της. Θα αγοράση ό,τι χρειάζεται και θα παρουσιασθή έξαφνα την Ανάστασι στην λιτή. Ύστερα στον περίπατο. Ύστερα στους αγώνας. Με καινούργια ρούχα, όπως τα θέλει. Όλες και όλοι θα την δουν· τί όμορφα!» («Ένα Πάσχα στην Λευκωσίαν», Β721)

4. Παιδική θνησιμότητα

Η Κύπρος γειτνιάζε με την Αίγυπτο, τη Συρία και την Τουρκία, χώρες στις οποίες ενδημούσαν μiasmατικές ασθένειες όπως χολέρα, ευλογιά, μηνιγγίτιδα και τύφος. Οι ασθένειες αυτές μεταφέρονταν και στο νησί και τις πλείστες φορές αυτοί που νοσούσαν κατέληγαν. Μια άλλη πραγματική μάστιγα ήταν οι ελώδεις πυρετοί, όπως για παράδειγμα η μαλάρια.⁷⁸ Η μαλάρια ήταν πολύ διαδεδομένη λόγω των λιμναζόντων νερών. Οι ανθυγιεινές συνθήκες που επικρατούσαν στην Κύπρο μέχρι και το τέλος της Τουρκοκρατίας σε συνδυασμό με το μη καθαρό πόσιμο νερό οδηγούσαν στον θάνατο πολλών ατόμων και κυρίως παιδιών.

Η περιγραφή της παιδικής θνησιμότητας στα διηγήματα συνοδεύεται και με αναφορές στην αντίληψη των Κυπρίων για τον θάνατο, στα ήθη και στα έθιμα της τότε εποχής, στις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες ζωής τους. Θα ξεκινήσουμε από την αναφορά σε ένα πολύ μικρό παιδί, ενάμιση χρόνων περίπου, που παρουσιάζεται ως ετοιμοθάνατο εξαιτίας κάποιας αρρώστιας:

«Ένα κεράκι εφώτιζε τρέμον εις τα ελαφρά φύσηματα του αέρα και ανέδυνε κάτι αλλόκοτα χρώματα, πρασινοκίτρινα, χρώματα νεκρικά. Στη γωνιά, μια κούνια και μέσα ένα παιδάκι που κουνιότανε, μικρό ως ενάμισι χρόνο, στρογγυλοπρόσωπο, που εταράσσετο ολόκληρο, όταν το έπιανε ο διαβολεμμένος εκείνος κοκκύτης. [...] Γύρω γύρω είχαν καθίσει μερικές γριούλες και μισοκλαίγανε. Το παιδάκι ήταν ετοιμοθάνατο. Τώρα σε λιγάκι θα αναπαυόταν η αγγελική του ψυχή, προτού γνωρίση την διαφθορά και την ατιμία αυτού του κόσμου. Τί ευτυχισμένο πλάσμα. Και θα έφευγε αγγελούδι... Το παιδάκι εξεψύχησε και αφήκε μια πνοή ανάλαφρη σαν ένα ανεπαίσθητο φύσημα αέρα, σαν ένα ελαφρό πέταγμα πεταλούδας... [...]» («Για την πατρίδα», Β815)

Για θάνατο μωρού γίνεται λόγος και στο παρακάτω διήγημα:

---

⁷⁸ Π. Κ. Περσιάνης, *Πόλεις και πολιτισμός*, ό.π., σ. 109.

«Μέσα σε μια καλύβη ξεχωρισμένη από τες άλλες, ένας άντρας και μια γυναίκα καθόντουσαν όλη μέρα ολομόναχοι, στυλώνοντας τα μάτια τους στο πεθαμμένο τους μωρό, που από το ψεύτικο ξεψύχισμα της φύσεως, ξεγελάσθηκε και άφησε και αυτό τη ζωή του να πετάξει. [...] Λίγα φιλήματα ακόμα, και σε μια γωνιά της ερημωμένης καλύβας άντικρυ στο άψυχο βρέφος εγένετο η ιεροτελεστία μιας νέας ζωής, που ο άντρας με τα φιλήματα του εστάλαξε λίγο λίγο στο φουσκωμένο σαν κύμα της γυναίκας του στήθος. [...] Η γυναίκα είχε σηκωθεί από τη θέση της και ακουμπούσε τώρα στον παιδιού της το νεκρό σώμα. Με δυο βήματα, έσκυψε και ο άντρας απάνω του και στον τελευταίο αποχαιρετισμό, ένας τρίτος στεναγμός της γυναίκας ακούστηκε και ένας βόγγος, μαζί του αντρός της. [...]» («Από τη ζωή», Α440)

Τα παιδιά και οι έφηβοι που χάνονταν τόσο άδικα δεν προλάβαιναν να ζήσουν όλες εκείνες τις όμορφες στιγμές της ζωής και να κερδίσουν μέσα από τις εμπειρίες που αυτή ήταν σε θέση να τους προσφέρει. Το παρακάτω απόσπασμα υπογραμμίζει πως στα μάτια της νεαρής κόρης «δεν πρόλαβε να δύσει η ελπίδα της ζωής». Πιο συγκεκριμένα:

«Νιόσκαφο το χώμα ανοίχτηκε σε λάκκο για να δεχτή, δεν έχει πολλές μέρες, το μυρωμένο σώμα κοπελιάς. Την είδα να την περνούν για το νεκροταφείο. Ένας κρίνος αμύριστος. Στα σφαληχτά της μάτια δεν πρόφτασε να δύσει η ελπίδα της ζωής... Δεν πίστεψε στο θάνατο το θαλερό κορίτσι... Τη θάψανε... μα το καντήλι πο' καιγε στον τάφο της τη νύχτα, συνέχιζε την άφωτη ελπίδα της ζωής που πήρε μαζί της η παρθένα... [...] Πόσο η κυνηγημένη φλογίτσα με θύμιζε τη χλωμόφωτη ελπίδα, που αχνοφώτιζε επίμονη τη μέρα κείνη την παγωμένη όψη της νεκρής κορούλας!...» («Ελπίδα», Β968)

Ο θάνατος πολύ μικρών παιδιών, αλλά και μεγαλύτερων, της εφηβικής ηλικίας, επικρατούσε σε όλο το νησί και ειδικότερα στα φτωχά χωριά, όπου δεν υπήρχε η δυνατότητα ιατρικής ή φαρμακευτικής βοήθειας. Όμως και σε περιπτώσεις όπου είχαν αυτή τη δυνατότητα και πάλι το παιδί δεν γλίτωνε, οπότε συχνά το φταίξιμο ριχνόταν στους γιατρούς:

«Αρρώστησε κατόπιν η μεγαλύτερή μου αδερφή, κόρη δεκατριών χρονών, όμορφη και πολλά επιμελής μαθήτρια, έτσι τουλάχιστον έλεγεν η δασκάλα της, η κυρία Π... Ήταν κοντά στον τελευταίο χρόνο που ήθελε να τελειώσει το σχολείο. Η αρρώστια της ήτο δεινή. Οι γιατροί τίποτε δεν κατώρθωσαν, γιατί δεν εκάμαν καλήν διάγνωσιν της αρρώστιας. Α! τες έχιδνες τους γιατρούς! Της έδωσαν ενάντια γιατρικά και η... κόρη, παρ' ολίγο να μου φύγη το όνομά της, και όποτε το προφέρω κλαίω χωρίς να θέλω, απέθανεν.» («Μετάνοια;», Α471)

Όπως δηλώνεται μάλιστα και μέσα από την πένα των διηγηματογράφων, η παιδική θνησιμότητα ήταν ένα σύνηθες φαινόμενο. Πέθαιναν πολλά μωρά, αρκετά συχνά, των

ασθενειών που μάστιζαν το νησί. Μάλιστα υπήρχαν οικογένειες που έχαναν περισσότερα από ένα παιδιά:

«Πρώτα-πρώτα απέθανε ένα κορίτσι οκτώ χρόνων τουλάχιστον, από ανεμοπύρωμα.⁷⁹ Αυτό ήτο η πρώτη πράξις του δράματος. Η μάνα μου ελυπήθη, εστενάξεν, έκλαυσε για τον θάνατο της κόρης της, αλλά τί να γίνη· ημπορούσε να κάμη τίποτε; Τον άλλο χρόνον αρρωστά ένα αγόρι· η αρρώστια του εβάσταζε κάμποσο καιρό· δεν θεραπεύεται· έγινε ελεεινό· τίποτε δεν του έμεινε πάνω του, παρά τα κόκκαλα και το δέρμα και αφού πλώρωσε, ποιος ξέρει, αμαρτίες γονέων, απέθανε και αυτό. [...] Μετά ένα χρόνο αρρώστησε και απέθανε ένα άλλο κορίτσι. [...]» («Μετάνοια», Β804)

Οι αναφορές για θανατικό εξαιτίας αρρώστιας που δεν ήταν εύκολα ιάσιμη είναι πάρα πολλές στα διηγήματα. Ο θάνατος δεν έβλεπε ηλικίες ή κοινωνική θέση, αφού πέθαιναν παιδιά διαφόρων ηλικιών και διαφόρων κοινωνικών τάξεων. Μια γενικευμένη περιγραφή που θεωρείται ότι αφορά όλες τις περιπτώσεις παιδικής θνησιμότητας προέρχεται από τα εξής δύο αποσπάσματα:

«Έχουνε φθάσει πια στο τελευταίο τους στάδιο. Βρίσκονται για μήνες τώρα ξαπλωμένοι στο κρεβάτι του πόνου, εκείνος κι εκείνη, με τα νεκρωμένα, τ' άσαρκα κορμιά τους και με την ζωή στο στόμα, καταδικασμένοι στον πιο σκληρό θάνατο. Και κλαίει, κλαίει η άχαρη κάμαρα στην θλιβερή σιωπή της, που κάπου κάπου διακόπτεται απ' των αρρώστων το σπασμωδικό βήξιμο που ξεσχίζει τα στήθια, κλαίει τα χλωμά και τα κιτρινιασμένα πρόσωπα, κλαίει για της νιότης τους τον άδικο χαμό. Μα τί ειρωνεία! Παρέκει η φύσις ντυμένη με την γιορτερή της στολή, στολισμένη με τα πράσινα φύλλα και τους άσπρους ανθούς, σκορπίζει γύρω την χαρά και της νιότης την ευμορφάδα, παίζει, γελά. [...]» («Ζωή και θάνατος», Β978)

«Ο νεκρός [...] κατακίτρινος και λιπόσαρκος εφαινετο πως παρέδωκε το καταβασανισμένο του πνεύμα κατόπιν μακροημέρου αρρώστιας· και ήτο κρίμα μια τέτοια ύπαρξις, περικλείουσα, ποιος ξέρει, πόσα όνειρα και ελπίδας μέσα της έτσι ανώφελα να περάση από το πολύπλοκο στάδιο της ζωής, χωρίς αντίδρασι, αλλά και χωρίς να λάβη πείραν αυτού του κόσμου. [...]» («Πώς βρήκα τη μάνα μου», Β695)

Όπως συμπεραίνεται, ο σκληρός θάνατος έπαιρνε τη νιότη και ο άδικος χαμός δεν επέτρεπε στα παιδιά να λάβουν έστω και για λίγο την πείρα από τον κόσμο και τις χαρές της ζωής.

---

⁷⁹ Από το «άνεμος» και «πύρωμα». Πρόκειται για κόκκινο εξάνθημα στο πρόσωπο.

5. Ορφάνια

Οι πληροφορίες που αντλούνται από τα διηγήματα καταδεικνύουν ότι ο θάνατος δεν αφορούσε αποκλειστικά την παιδική ηλικία. Όπως διαπιστώνουμε, υπήρχε μεγάλος αριθμός νεκρών μεταξύ των αντρών που ήταν σύζυγοι και πατεράδες. Με τον θάνατο του προστάτη πάτερ-φαμίλια έμεναν πίσω ορφανά παιδιά και χήρες γυναίκες. Μάλιστα φαίνεται να επικρατούσε μια συγκεκριμένη αντίληψη για τα αγόρια που έχαναν τον πατέρα τους, σύμφωνα με την οποία όφειλαν αυτά να γίνουν βιοπαλαιστές:

«Μείνας ενωρίς ορφανός εκ πτωχού πατρός, έλαβε την ανατροφήν εκείνην των εγκαταλειμμένων υπό της μοίρας παιδιών, εις τα οποία η αυτενέργεια, η αυτοπεποίθησις, η δραστηριότης και το θάρρος αναπτύσσονται ενωρίς και παρασκευάζουσι τους θαυμασίους βιοπαλαιστές, οι οποίοι καταλήγουν εις τας ανωτάτας βαθμίδας της κοινωνίας ή της αγχόνης. [...]» («Έρωσ ανίκατε», Β730)

Ως γενικότερη όμως συνθήκη, τα ηνία της οικογένειας τα αναλάμβανε η μητέρα. Η γυναίκα μόνον όταν έμενε χήρα γινόταν αρχηγός της οικογένειάς της. Ο ρόλος της ήταν σαφώς πολυδιάστατος. Πέρα από την ανατροφή των παιδιών και την παροχή σε αυτά των απαραίτητων αγαθών προκειμένου να επιβιώσουν, παρουσιάζεται να τα συμβουλεύει. Μάλιστα, όπως θα δούμε και πιο κάτω, η μητέρα τα «δασκάλευε» και έκανε ό,τι περνούσε από το χέρι της για να διαφυλάξει τον σεβασμό και την τιμή της οικογένειάς της:

«Καθ' αυτό τους ρήμαξε ο άπονος χάρος, έως ότου η φτωγή χήρα, με κάτι ξενοδουλειές που άρχισε να παίρνη, 'μπόρεσε καλά-κακά τα ορφανά της να τα ζη και προσπαθούσε να μη τ' αφήνη παραπονεμένα, γι' αυτό κι εις το σχολειό τα 'χε και τα δασκάλευε πάντοτε στο καλό. Ώσπου 'μπαίναν στα χρόνια τα ορφανά κι εμεγάλωναν, κι ενοστήμιζαν, θαρρούσες που τ' ανάγιωνε η πτώχεια. [...]» («Το παράπονο της Ανθούλας», Α167)

«Πλην αλλ' όμως εν τω μέσω των ελπίδων αυτού και των της οικογενείας του απώλετο εν θαλάσση, καταλιπών χήραν μετά δύο ορφανών ανηλίκων τέκνων, ών το μεν ην εξαετές, το δε νήπιον. Η τάλαινα χήρα ανεχώρησε του κύκλου της, εν ώ επί μακρόν διέτριψε μετά σεβασμού και ηγόρασε μικράν μεν πλην χαρίεσαν καλύβην. Ενταύθα ανέτρεφε τα προσφιλή μικρά ορφανά και πρωίμως προσεπάθησε να οδηγήση αυτά «εν η ώφειλον οδώ». Και αύτη μεν εθεώρει εαυτήν μοναχίην ασκήτριαν, εδίδασκε δε τα τέκνα της ότι ο κόσμος ούτος ουδαμώς προώρισται ως διαμονή ημών των ανθρώπων. Ούτως η μικρά οικογένεια έζη μεμονωμένη, τιμωμένη και παρά πάντων αγαπωμένη. [...] Ενίοτε διηγείτο αυτοίς περί του απωλεσθέντος πατρός των. [...]» («Ο υιός της χήρας», Α170)

Ως δυσκολότερες προβάλλονται οι καταστάσεις με τον θάνατο πατέρα σε φτωχή οικογένεια. Η μητέρα έπαιρνε κατά κάποιον τρόπο τη θέση του και δούλευε πολύ σκληρά προκειμένου να εξασφαλίσει τα προς το ζην. Όταν αυτή δεν κατάφερνε να τα βγάλει πέρα με τη σκληρή εργασία, αναγκαζόταν να ζητιανεύει. Μια τέτοια περιγραφή δίνει το ακόλουθο διήγημα:

«Είχεν αποθάνη ο σύζυγός της· πτωχός βανασουργός εκέρδιζεν εκ της τέχνης του το ψωμί των παιδιών του· επέρνα με άλλα λόγια. Αρρώστησεν· κατά την ασθένειάν του είχε πωλήσει το έν κατόπιν του άλλου όλα τα έπιπλα του φτωχικού του σπιτιού, διά να τρέφονται τα μικρά του και διά ν' αγοράζει γιατρικά δι' εαυτόν· εστάθη αδύνατον να θεραπευθή. Απέθανεν· αφήκε την γυναίκα του έγκυον και τρία ορφανά έρρημα, παντέρημα, πεταγμένα στις τύχης το έλεος. Οποία δυστυχία εις την πτωχήν χήραν! Μία γυναίκα απροστάτευτος, άνευ ουδενός στηρίγματος! Πώς να ζήση τα μικρά της, ήτο το μόνον της μέλημα· ερρίφθη εις τον πολύφροντιν βίον· ειργάζετο νυχθημερόν διά τα ορφανά της· έπλενεν εις ξένα σπίτια, έρραπτεν, έπλεκε κάλτζες, εν γένει έκαμνε κάθε δουλειά, που ήρμοζεν στην φύσιν της την γυναικειάν· δεν τα 'βγαλε πέρα. Έκλαιε πικρώς την τύχην της· εσυλλογίζετο τί θ' απογίνουν τα παιδιά της· ήσαν ρακένδυτα, σχεδόν γυμνά· και αυτής τα ενδύματα δεν ήσαν καλλίτερα, μόλις εκάλυπτον την γύμνωσίν της· δεν την έμελλεν όμως δι' εαυτήν, αλλά διά τα ορφανά. Έστερα ηναγκάσθη να γίνη επαίτις. [...]]» («Τα Χριστούγεννα», Α491)

Τα παιδιά που έμεναν ορφανά και από τους δύο γονείς τα έπαιρναν οι παππούδες τους και αναλάμβαναν εκείνοι την ανατροφή τους. Τα παιδιά εκείνα αναγκάζονταν να εργαστούν, διότι ενδεχομένως η μεγάλη ηλικία των παππούδων τους να μην εξασφάλιζε σε αυτά τη βεβαιότητα και τη σιγουριά του μέλλοντός τους όπως αναγράφει και η Χαριτίμη Κούππα:

«Μετά ένα χρόνο όμως έχασε τον πατέρα της, έμεινεν ορφανή και μαζί μ' αυτόν έχασαν και την περιουσίαν των και αυτά τα μέσα της συντηρήσεώς των. Η μήτηρ της, ευαίσθητος όπως ήτο, γρήγορα ως εκ της λύπης της ηκολούθησε τον πατέρα και έμεινεν η Άννα μόνη με την γιαγιά της. Ενωρίς εγνώρισε τας πικρίας του κόσμου η χαϊδευμένη μοναχοκόρη και ενωρίς ερρίφθη εις την βιοπάλην. Ήτο ανάγκη να εργασθή. Μετέβη παρά τινι μεγάλη ραπτρία. Ειργάζετο όλην την ημέραν και ειργάζετο ακόμη και πολλάς ώρας την εσπέραν, όπως κερδίση κάτι περισσότερον και εξαρκέση εις τας καθημερινάς ανάγκας. [...]]» («Η φτωχούλα εργατίς», Β656)

Σε περιπτώσεις όμως που η μητέρα αδυνατούσε παντελώς να μεγαλώσει τα παιδιά της και δεν μπορούσε να βρει κάποια άλλη λύση, τα έδινε σε ξένες οικογένειες. Το παιδί εντασσόταν σε μια ξένη οικογένεια προκειμένου να αποκτήσει μια καλύτερη ποιότητα ζωής από αυτήν που η ίδια ήταν ικανή να του προσφέρει:

«Ορφανή πατρός μείνασα προ δεκαετίας, δεν είχε άλλο στήριγμα ειμή την πτωχήν της μητέρα και τους γονείς μου, οίτινες ηγάπων αυτήν όπως και τα ίδια των τέκνα· ανατραφείσα σχεδόν εν τη οικία μας, εθεώρει εμέ και την αδελφήν μου ως αδελφούς. [...]» («Κωστής ο Τσελεπής», Α126)

Μια άλλη περίπτωση όπου το παιδί μεγάλωνε σε μια ξένη οικογένεια ήταν όταν έχανε και τους δυο του γονείς και έμενε πεντάρφανο, χωρίς να έχει κάποιο άλλο συγγενικό άτομο για να το αναθρέψει:

«Ωρφάνεψε από τριώ χρονώ παιδί και τον πήραμ' εμείς στο σπίτι μας, γιατί' ήμαστε οι μόνοι του σπιτιού του στο χωριό. Άλλο αδελφό δεν είχε. [...]» («Ο τρελλός», Α382)

Τα παιδιά που είχαν την ευκαιρία να μεγαλώσουν σε μια ξένη οικογένεια θα λέγαμε με σιγουριά πως ήταν πιο τυχερά από άλλα παιδιά που έμεναν πίσω ολομόναχα. Το απόσπασμα διηγήματος που ακολουθεί, τοποθετείται σε ένα πρωτοχρονιάτικο πλαίσιο. Εκεί που τα παιδάκια άλλων οικογενειών ήταν χαρούμενα και τραγουδούσαν, κάποια άλλα που ήταν ορφανά δεν είχαν τίποτα απολύτως:

«Ο κόσμος όλος μέσα στην τρικυμία αυτή κλείστηκε χαρούμενος στα σπίτια του, κοντά στη θερμάστρα, για να καλοξημερωθή αύριον να γιορτάση με το έθιμο του τόπου την πρωτοχρονιά. [...] Τέλειωσεν η λειτουργία, κι ο κόσμος επέστρεψε στο σπίτι του. Τα παιδάκια, κατά το έθιμο, παρέες-παρέες, τριγυρνούσαν στα σοκκάκια και τραγουδούσαν τον Άγιο Βασίλη. Μόνο η ψυχούλα εκείνη κλεισμένη στην καλύβη ετραγουδούσε το μοιρολόγι της. Οι χαρές των άλλων ήτανε βαθιά λύπη γι' αυτή, η διασκέδασις πείνα, τα παιγνίδια κι οι φωνές κλάματα κι οδυρμοί! [...] Φύγανε οι μέρες σαν πουλί, και μέσα στους δρόμους ένα παιδάκι ανυπόδητο, κουρελιάρικο τριγυρνούσε, χωρίς στέγη, χωρίς τροφή, χωρίς πατέρα, χωρίς μητέρα! Κανένα άλλο παιδί δεν έστρεφε για να το δη, κανένα δεν έτρεχε για να του δώση την ελεημοσύνη. Παίζανε τα άλλα παιδάκια, κι αυτό από μακριά μακριά με μάτι βουρκωμένο τα 'βλεπε· μα κείνα του ρίχναν βλέμμα καταφρονητικό κι εγελούσαν!... [...]» («Το ορφανό», Β939)

III. Κοινωνικό περιθώριο

Στο κοινωνικό περιθώριο τοποθετούνται τα αποκλεισμένα από την κοινωνία άτομα για διάφορους λόγους. Οι περιθωριοποιημένοι τύποι που εντοπίζονται στα κυπριακά διηγήματα επωμίζονται την αμφισβήτηση της κυρίαρχης κυπριακής ιδεολογίας και στιγματίζονται από αυτήν. Η περιθωριακή ταυτότητα μεγάλου ποσοστού των ατόμων που πρωταγωνιστούν στα διηγήματα που θα ακολουθήσουν έχει κοινωνική χροιά και αποτελεί την απόκλιση από τις παραδοσιακές κοινωνικές δομές. Οι περιθωριοποιημένες αυτές φιγούρες που αποτυπώνονται

ανάγλυφα στα διηγήματα φαίνεται να βιώνουν τις έντονες πιέσεις και προκαταλήψεις της κοινωνίας τις οποίες όμως δύσκολα μπορούν να ανατρέψουν. Οι «τρελοί» του χωριού, οι άνθρωποι με ένα «αμαρτωλό» παρελθόν, αλλά και οι υπηρέτες τίθενται στο περιθώριο μην έχοντας επιλογή διαφυγής από αυτό.

1. Ο τρελός/ Η τρελή του χωριού

Η λογοτεχνική αναπαράσταση της τρέλας ανήκει στο πολυπληθές σύμπαν της ετερότητας. Η όψη της τρέλας στα κυπριακά διηγήματα αναγνωρίζεται μέσω της φιγούρας του τρελού ή της τρελής του χωριού. Ο σχολιασμός των αναφορών που ακολουθούν στοχεύει στη διαπίστωση πως παρόλο που ο τρελός ή τρελή εντάσσονται στον κοινωνικό ιστό του χωριού (ή της πόλης), εντούτοις δεν αντιμετωπίζονται με τον ίδιο τρόπο που αντιμετωπίζονται τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας.

Απαραίτητη προϋπόθεση για να μπορέσει να γίνει λόγος περί τρέλας είναι ο προσδιορισμός της ερμηνείας της. Ως τρέλα ορίζεται η δυσλειτουργία της σκέψης, της συμπεριφοράς, του λόγου αλλά και η διαφορετικότητα του ατόμου ως προς την κανονικότητα των κυρίαρχων κοινωνικών προτύπων της εποχής. Ο βαθμός της τρέλας καθορίζεται από τη δυσκολία προσαρμογής του ατόμου σε ένα κοινωνικό περιβάλλον, με αποτέλεσμα ο κόσμος να οδηγείται σε μια συγκεκριμένη αντίληψη για αυτόν, όπου ο ίδιος θεωρείται ως απροσάρμοστος και ιδιόρρυθμος, γι' αυτό και του δίνεται ο χαρακτηρισμός «τρελός».⁸⁰

Η παρουσία του τρελού και της τρελής, τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των οποίων δεν φαίνεται να αλλάζουν κατά πολύ, στα πρώιμα κυπριακά διηγήματα αποδίδεται συνήθως σε μια ψυχική διαταραχή ή μια οργανική βλάβη εξαιτίας ενός ξαφνικού ή τραγικού περιστατικού. Τα άτομα που περιγράφονται ως τρελά είχαν μια κανονική ζωή που κλονίστηκε συθέμελα εξαιτίας ενός τραγικού συμβάντος. Στα διηγήματα, εκτός από τον «τρελό» του χωριού, εντοπίζεται και η «τρελή» του χωριού. Στα περισσότερα διηγήματα δίνεται η εξήγηση και η προϊστορία αυτής της τρέλας.

Το πρώτο παράδειγμα που παραθέτουμε αφορά ένα περιστατικό ερωτικής απογοήτευσης, το οποίο συντάραξε τον πρωταγωνιστή του διηγήματος με αποτέλεσμα να χάσει τα λογικά του:

---

⁸⁰ Γιάννα Δεληβοριά, *Το φάσμα της τρέλας: Ζητήματα γραφής και αναπαράστασης στην ελληνική πεζογραφία του 19ου και 20ού αιώνα* (διδασκτορική διατριβή), Τμήμα Φιλολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 6-13.

«[...] διέκρινα έναν άνδρα κακοφορεμένο και με βυθισμένα τα μεγάλα, αλλά θαμπά του μάτια, στην απέναντι θέα· 'λίγο 'πάνω απ' τες άκρες του στοματίου του ήταν σχηματισμένοι δυο μεγάλοι λάκκοι, που φανέρωναν τη δυστυχία του. Εκατάλαβα πως κάτι τρέχει. [...] Η ιστορία αυτή είναι τεσσάρων χρόνων· από 'δώ και τέσσερα χρόνια κάθε μέρα αφτός έρχεται και κάθεται εκεί πέρα· παίρνει μαζί του λίγο ψωμί και τότες έρχεται στο χωριό όταν πεινάση για να πάρη άλλο. Ωρφάνεψε από τριώ χρονώ παιδί και τον πήραμ' εμείς στο σπίτι μας, γιατί' ήμαστε οι μόνοι του σπιτιού του στο χωριό. Άλλο αδελφό δεν είχε. [...] Και τώρα, να ο Νίκος· τρελλός. Άμα τον πλησιάσης και του μιλήσης, φεύγει μουρμουρίζοντας και προφέροντας το όνομα της Λενιώς...» («Ο τρελλός», Α382)

Ο έρωτας είναι ένας από τους κυριότερους λόγους που οδηγείται ένα άτομο στην τρέλα. Στο επόμενο παράδειγμα, η πρωταγωνίστρια του διηγήματος χάνει τα λογικά της όταν συνειδητοποιεί (ή μάλλον η ίδια θεωρεί) πως δεν υπήρχε ανταπόκριση από μέρους του αγαπητικού της, στον οποίο έστειλε γράμματα χωρίς απάντηση:

«Την προηγούμενη εβδομάδα δεν είχε λάβει γράμμα του Γεώργου και η ανησυχία της καθ' όλον αυτό το διάστημα δεν περιγράφεται. [...] Εις την θέαν των ιδίων της επιστολών, παρ' ολίγον να λιποθυμήση· μία φρικώδης ιδέα διήλθεν από τον νουν της: Ο Γεώργος τής επέστρεφε τα γράμματά της! Ο Γεώργος την ηρνείτο! Τα μάτια της εγέμισαν δάκρυα και νευρικά τα δάκτυλά της αναφύλλιζαν τα χαρτιά εκείνα, έως ότου οι οφθαλμοί της έπεσαν επάνω εις το ημιτελές γράμμα του Γεώργου. [...] Ανήσυχος, νευρική, ταραγμένη, σχεδόν αγωνιώσα, έψαχνε μέσα εις τας επιστολάς, ζητούσα την λύσιν του μυστηρίου εκείνου [...]. Η Ελένη ανέγνωσε τας ολίγας λέξεις της ειδήσεως και κατ' αρχάς δεν εννόησε τίποτε. Οι οφθαλμοί της διεστάλησαν, το μέτωπόν της ερυτιδώθη από την προσπάθειαν την οποίαν κατέβαλεν ο εγκέφαλός της να εννοήση, μία κραυγή φρίκης έφυγεν από τον λάρυγγά της και κατέπεσε λιπόθυμος... [...] Η Ελένη ήτο τρελλή! Και τώρα εις την ιδίαν εκείνην υγράν αυλήν την οποίαν είδομεν εις την αρχήν της παρούσης ιστορίας, περιφέρει κάτω από τες πορτοκαλιές την ήσυχον και μελαγχολικήν τρέλλαν της, το φάσμα τής ωραίας άλλοτε Ελένης, η οποία δεν ενθυμείται πλέον τίποτε ως εάν η μνήμη της να ήτο λευκός άγραφος χάρτης. Ο ιατρός, που την επισκέπτεται κάποτε, λέγει ότι η τρέλλα της είναι αθεράπευτος, εκτός εάν καμμιά ισχυρά συγκίνησις την ταραΐξει τόσο, ώστε να της αποδώση ό,τι της αφήρεσεν. [...]» («Η τρελλή», Β760)

Το θέμα της αγάπης και η σύνδεσή του με την τρέλα φαίνεται να αφορά και το επόμενο διήγημα. Ένας άνδρας απαρνιέται τη γυναίκα που τον αγαπά με αποτέλεσμα αυτή να τρελαθεί:

«Είναι τρελλή... — Τρελλή; Με περιπαΐζεις. Το 'ξωτεरिकό της, δεν τη δείχνει για τέτοια... — Στη φιλία μας σ' ορκίζουμαι. [...] Ήταν ένα πλουσιοπαίδι που μόλις στράφηκε από την Αθήνα, οπου εσπούδαζε τη γιατρική. Έτσι, επέρασαν λίγες μέρες. Μα η κόρη δε μπορούσε στη σιωπή τη νιότη

της να κατατρώγει. Μια μέρα, καθαρά και ξάστερα, του εφάνερωσε την αγάπη της. [...] Μα η κόρη αυτή την άρνηση κατάκαρδα την πήρε. Ενόμισε, πως για το χρήμα εχάριζε την καρδιά του. Δεν έξερε πως τους γονιούς του δεν έθελε να λυπήσει. Κι εσπάραξε το μήνυμα τα σωτικά της κόρης. Το λογικό της το 'χασε. Στους δρόμους γυρίζει, μονολογώντας. Και στο μονολόγημά της, φωλιάζει το παράπονο της αδικημένης κόρης... [...]» («Η τρελλή με τις παπαρούνες», Β1175)

Εκτός από τον ανεκπλήρωτο έρωτα, μια άλλη κατάσταση που μπορούσε να οδηγήσει κάποιον στην τρέλα εθεωρείτο η σκληρότητα μιας ρουτίνας, όπως λ.χ. η στρατιωτική θητεία, και το πιεστικό περιβάλλον που αυτή δημιουργούσε στο άτομο. Στο πιο κάτω απόσπασμα προβάλλεται η συμπεριφορά ενός φυγόστρατου που δεν άντεξε από τη μεγάλη πίεση που του είχε ασκηθεί και άρχισε να χάνει τα λογικά του. Τα σημάδια τρέλας που εξωτερίκευσε του προσέδωσαν, ωστόσο, το προνόμιο της ελευθερίας του:

«Ησθανόμην την ανάγκην να αλλάξω αέρα, να αλλάξω κλίμα, να αλλάξω ζωήν. Και το έπραξα. [...] Κύριε, είσαι φυγόστρατος, μου επαναλαμβάνουν οι αρειμάνιοι σπαθοφόροι. [...] Είναι τρελλός, φωνάζουν όλοι. Είναι τρελλός! Ναι! Είναι τρελλοί όσοι αισθάνονται ότι είναι άνθρωποι. Εντούτοις με ηλευθέρωσαν. Σέβονται οι άνθρωποι την τρέλλαν... Έχουν δίκαιον!... Έφυγα. Τί χρησιμεύει ένας τρελλός εις στρατόν; Τί χρησιμεύει ένας απειθάρχητος άνθρωπος; Τί χρησιμεύει ένας επικίνδυνος φρενοβλαβής; Απεμακρυνόμην με ταχύτητα αεροπλάνου, αλλ' η σκληρά εντύπωσις των όσων είδον εν τω στρατώ με έκαμνε να νομίζω ότι ο δρόμος μου ήτο εστρωμένος με όπλα, με οβίδας, με τηλεβόλα. Και επροχώρουν μονολογών. Πόσον οπίσω είναι ακόμη ο κόσμος! [...] Αλλά, ας μη παραπονούμαι. Τα βήματα βαθμηδόν απεμακρύνθησαν. Ήμην πλέον κατάμονος, απεριόριστος, ελεύθερος. Ελευθερία! Πόσον γλυκεία λέξις. Είναι το ιερώτατον προνόμιον του ανθρώπου. Και όμως ο άνθρωπος ανόητος, επιπόλαιος, καταχθόνιος, αποδιώκει την ελευθερίαν διά να εγκολπωθή την δουλείαν, την υπογραφήν, τον περιορισμόν. [...]» («Τρελλός», Β798)

Η γυναίκα για την οποία γίνεται λόγος στο επόμενο απόσπασμα είχε κι αυτή μια φυσιολογική ζωή εξασκώντας το λειτούργημα της νοσοκόμας κατά τη διάρκεια του πολέμου. Είχαν δει πολλά τα μάτια της αλλά το τελειωτικό χτύπημα για αυτή ήταν όταν της έφεραν τον αρραβωνιαστικό της νεκρό. Το θέαμα που αντίκρυσε ήταν και η αιτία να σαλέψουν τα σωθικά της:

«[...] Και προχωρούσε. Κάποτε στεκότανε. Το βλέμμα της έβλεπε αδιάκοπα σ' ένα ωρισμένο σημείο. Ετέντωνε τ' αυτιά της, σαν κάτι ν' άκουε από μακριά. Έβαζε μια φωνή, άρχιζε να γελά, να κλαίη. Άρπαζε τότε την λύρα της, που την είχε κρεμασμένη στον ώμο της, κι άρχιζε να παίξει και να τραγουδά. Μια μελωδία αφάνταστη ξεχυνότανε απ' τ' αφρόπλαστα, τα γοργοκίνητα χέρια της, ενώ η φωνή της έψαλλε γλυκά, παθητικά... Κι ύστερα πάλι άρχιζε το δρόμο της έχοντας

καρφωμένα τα μάτια της σ' ένα μακρινό κομμάτι τ' ουρανού. Φτωχή τρελλή! [...] Υπηρετούσε νοσοκόμα τον καιρό του πολέμου. Άκουε κάθε μέρα την δαιμονισμένη μουσική των κανονιών, των τουφεκιών και των οβίδων. Έβλεπε σπίτια ερημωμένα, χαλασμένα προχώματα, άλογα ξεκοιλιασμένα που αγκομαχούσανε βαριά, νεκρούς παραμορφωμένους κι άταφους. Είδε στο τέλος και τον αρραβωνιαστικό της, τον αγαπημένο της, πεσμένο για πάντα βαριά στο χώμα, που είχε βάψει με το κόκκινο αίμα του. Κι έκλαψε, κι έκλαψε για μέρες πολλές. Στειρέψανε τα δάκρυα κι εσάλεψε το λογικό. Τρελλάθηκε πια!... Αυτό ήτανε το μαρτύριο, κι αυτό βλέπανε τα γλυκά της μάτια σαν ωνειροπολούσανε. Η άμοιρη! Κάθισε αντίκρυ στο σπίτι μας. Την είδα. Την λυπήθηκα και την αγάπησα...» [...] «Μα στο τέλος μια μέρα η λύρα της έβγαλε την τελευταία της νότα. Έγειρε η τρελλή βαριά πεσμένη στο χώμα σαν τον αγαπημένο της, πληγωμένη από πόνο και κούραση [...]» («Η τρελλή, Β970 & 974)

Στο ακόλουθο διήγημα πρωταγωνιστεί ένα ανδρόγυνο. Η δυστυχία που βίωνε τόσο η γυναίκα όσο και ο σύζυγός της επειδή δεν κατάφερναν να κάνουν παιδιά τούς οδήγησε σε ξεσπάσματα και τσακωμούς. Σε έναν από αυτούς τους τσακωμούς, η γυναίκα καταριέται τον άνδρα της, ο οποίος τελικά πεθαίνει χτυπημένος από αστροπελέκι. Θεωρώντας τον εαυτό της υπαίτιο για τον θάνατό του, χάνει τα λογικά της:

«[...] Η τρελλή που είδατε δεν είναι πολύς καιρός αφότου έχασε τον νουν της. Μόλις δύο-τρία έτη. Είχε πανδρευθή έναν από τους καλλιτέρους νέους του χωριού [...] . Με τον σύζυγόν της έζησαν πέντε έτη αγαπημένοι κατ' αρχάς, ύστερα όμως φαίνεται ότι διεσαλεύθη η ευτυχία τους. Κατά καλήν ή κακήν τους τύχην έμειναν άτεκνοι. [...] Φαίνεται δε πως την έλλειψιν αυτήν παιδιών την επήρε κατάκαρδα και πολλάκις καθήμενος εις το τραπέζιν δεν είχεν όρεξιν να φάγη [...] . Αυτά και άλλα έκαμναν την δυστυχή Ουρανίαν περίλυπην [...] εν στιγμή ψυχικού βρασμού του είπε πως είναι άτιμος, διότι την απατά μ' εκείνην και με τούτην και δεν έρχεται να κοιμηθή το βράδυ εις το σπίτι του. Εις τα λόγια αυτά πάνω άναψεν ο Γιαννακός και της έδωκεν ένα δυνατόν κτύπημα εις την κοιλιά που την έρριψε βαριά λιποθυμισμένην. Αλλά τότε και αυτή εθύμωσε κι εσήκωσε το χέρι της και αγρία και εξημμένη τον εκαταράσθηκε να τον κάψη και να τον σκοτώση το αστροπελέκι. [...] Η κατάρα, η κατάρα. Είπαν όλοι άμα έμαθαν το τραγικόν τέλος του Γιαννακού. Εις την κατάραν της γυναικός του απέδωκαν τον εκ του κερανού θάνατόν του. Και αυτή δε η Ουρανία η πρώτη φωνή που έβγαλεν, όταν της τον έφεραν νεκρόν, ήτο να πη πως αυτή τον εσκότωσεν. Αχ, η κατάρα μου της σκύλλας! Και δεν έπεφτε να με κάψη εμένα, Θεέ μου, τ' αστροπελέκι!... Αυτά τα λόγια ήσαν και τα τελευταία της, ο επικήδειος, σαν να πούμε, του λογικού της... Από τότε πια δεν κάμνει άλλο παρά να γυρίζη τους κάμπους και να μοιρολογά τον άνδρα της...» («Η κατάρα», Α349)

Θα πρέπει να σημειωθεί πως η μορφή του «τρελού» εντοπίζεται και στις πόλεις. Ο «πελλο-Σάββας», όπως τον αποκαλούσαν οι άνθρωποι γύρω του, είχε τρελαθεί λόγω της λύπης που τον κατέβαλε εξαιτίας ενός άδικου για αυτόν συμβάντος, ότι δηλαδή ο αδερφός του τού πήρε το σπίτι του:

«[...] Ν' ακούωμεν τα «μουσκουρούδια» του πελλό-Σάββα!... ο καημένος ο πελλό-Σάββας! ο αδελφός του, έλεγε, του πήρε το σπίτι του και από την λύπην του τρελλάθηκε. Πουλούσε τώρα αυγά και έλεγε τραγουδιστά τα «μουσκουρούδια» του, π.χ. «τα χίλια οκτακόσια σαράντα δύο ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος εξεστράτευσε κατά της Ιγγλιτέρρας η οποία τον έστειλε να βρη τον Μέγαν Ναπολέων!» («Το Πάνω Σκολείον», Α163)

Έχει ενδιαφέρον να καταγράψουμε και τη συνέχεια του παραθέματος, όπου ο αφηγητής διατείνεται ότι πολλοί από τους «φρόνιμους» που κυκλοφορούν στους δρόμους της Λεμεσού είναι «για δέσιμο»:

Αλλά τα «μουσκουρούδια» του πελλό-Σάββα είναι τίποτε μπροστά στα μουσκουρούδια που λέγουν σήμερα οι βασιλικοί! Και ο πελλ'-Αρέστης; όταν τον έπιανεν η μανία, εφεύγαμεν όλοι τρομαγμένοι. Και τόσοι άλλοι πελλοί και φρόνιμοι που πέθαναν από τότε. Σήμερα δεν έχουμε τόσοι πελλούς μέσα στους δρόμους της Λεμεσού, μα έχουμε κάτι φρόνιμους που είναι για δέσιμο. [...]» («Το Πάνω Σκολείον», Α163)

Στο ακόλουθο διήγημα ο πρωταγωνιστής χάνει όλη την περιουσία του στα χαρτιά όντας εθισμένος στην χαρτοπαιξία. Ο Χρύσης μάλιστα, μες στη μανία του, φτάνει ως και στη διάπραξη εγκλήματος, δολοφονώντας το άτομο που τον είχε κερδίσει στα χαρτιά. Αυτό το περιστατικό φαίνεται να τον συντάραξε και ήταν η αφορμή για την απώλεια των λογικών του:

«Ο Χρύσης, ούτως εκαλείτο, ήτο συστηματικός παίκτης· αφού έχασεν όσα μεθ' εαυτού έφερε χρήματα, ηγέρθη και ως μανιώδης έδραμεν εις την οικίαν του και έλαβε και τα τελευταία λείψανα της περιουσίας του, τα οποία εφύλαττεν η σύζυγός του. Η δυστυχής αύτη αντέστη· δεν ήθελε να τα δώσει, αλλ' επιτέλους υπέκυψεν εις τας απειλάς του και τα έδωσεν, ενώ οι οφθαλμοί της επληρούντο δακρύων. Δεν ηρκέσθη εις τοιαύτα μόνον, αλλ' έλαβε και τα κοσμήματά της, τα οποία ηδύνατο να εκποιήση, εν περιπτώσει καθ' ήν ήθελε χάση τα χρήματα. [...] Ότε ο Χρύσης συνήλθεν εκ της ταραχής του, ηγέρθη και επί τινα χρόνον παρηκολούθει διά του βλέμματος τας συγκινήσεις του παιγνιδιού. [...] Έπειτα, αποσυρθείς της τραπέζης βήματά τινα εξάγει περίστροφον, πυροβολεί κατά του κερδίσαντος και φονεύει αυτόν λέγων: Δεν θα τα χαρής! Και ήρχισε να γελά σπασμωδικώς. Οι άλλοι, άμα τη διαπράξει του κακουργήματος, ετράπησαν εις φυγήν. Έμεινε μόνος μετά του φονευθέντος. Εγέλα! Εγέλα σαρδονικώτατα. Μετ' ολίγον ειδοποιηθείσα η αστυνομία, ως εκ της εκπυρσοκροτήσεως, εισήλθε εις το καφενείον και συνέλαβεν αυτόν ουδόλως ανθιστάμενον, αλλά γελώντα... Ήτο τρελλός.» («Ο χαρτοπαίκτης», Α495)

2. Η πόρνη

Μια άλλη μορφή κοινωνικού περιθωρίου που εντοπίζεται στα κυπριακά διηγήματα είναι αυτή της πόρνης. Εποχή άνθισης της πορνείας στη νεότερη Κύπρο, κατά την άποψη ορισμένων μελετητών, θεωρείται η περίοδος που κατέφθασαν στο νησί οι Βρετανοί αποικιοκράτες, δηλαδή το 1878, καθώς, όπως διατείνονται, οι συνθήκες κατά τη διάρκεια της οθωμανοκρατίας στο νησί δεν άφηναν τέτοια περιθώρια.⁸¹ Ο μεγάλος αριθμός στρατιωτών που εγκαταστάθηκαν στο νησί, με την ανάληψη της διοίκησης της Κύπρου από τους Βρετανούς, θεωρείται ως ο κυριότερος και ο πιο καθοριστικός παράγοντας που η εκπόρνευση των γυναικών βρήκε πρόσφορο έδαφος. Ταυτόχρονα, το πλήθος των εύπορων ξένων επιχειρηματιών που είχαν συγκεντρωθεί στο νησί προσέλυσε μεγάλο αριθμό από εταίρες που εξασφάλιζαν με την άσκηση του επαγγέλματός τους μεγάλα πλούτη.

Τα άτομα που επιδίδονταν στην πορνεία ήταν ενταγμένα στο κοινωνικό περιθώριο και δεν ήταν εύκολα αποδεκτά. Έφεραν μαζί τους μια «ηθική φθορά», που δεν ήταν σύμφωνη με την «ορθότητα» μιας κοινωνίας παραδοσιακά πλασμένης. Μόνα, χωρίς καμιά υποστήριξη, είχαν να αντιμετωπίσουν το βάρος μιας ολόκληρης κοινωνίας που τα κατάκρινε. Πιο κάτω σκιαγραφείται η φιγούρα μιας γυναίκας που βίωσε την έντονη εκμετάλλευση της κοινωνίας. Η φτώχεια αλλά και η ομορφιά που της προσέφερε το νεαρό της ηλικίας της την παρέσυραν στην ατιμία. Η γυναίκα αυτή, ως ένα απροστάτευτο θύμα, δεν ήταν αποδεκτή από τον κοινωνικό της περίγυρο, ο οποίος δεν της επιτρέπει να παρακολουθεί τη Θεία Λειτουργία στην εκκλησία:

«Από τα απόκεντρα βάθη της συνοικίας της ήλθε και αυτή, μια αμαρτωλή ιέρεια της Αφροδίτης, να προσευχηθή εις τον τάφον του Θεού της. [...] Αυτή δεν υπήρξε παρά μια δικλείς ασφαλιστική εις τον μεγάλον λέβητα της κοινωνικής ηθικής. Η φτώχεια ίσως, η ομορφιά, τα απροστάτευτα νιάτα των δεκαπέντε χρόνων, οι επιτήδειοι με τας πλεκτάνας των, μια κακή ώρα τελοσπάντων την παρέσυρε μέσα εις τον βόρβορον του αίσχους και της ατιμίας. Η κοινωνία την εξεμεταλλεύθη και την ηγόραζεν ως είδος παντοπωλείου. Χρόνια τώρα εποδοπατήθη ασπλάγχως από τον κοινωνικόν συρφετόν. Ένωθε πολύ καλά ότι αυτή δεν είναι παρά ένα θύμα. Και αν αυτό το θύμα έχει ένα δήμιον, αυτός είναι η κοινωνία, η οποία την περιφρονεί και της ζητεί και λόγον διά την διαφθοράν. Και απηυθύνετο αυτό το ελεεινόν θύμα προς τον μεγάλον εκείνον προστάτην Θεόν των θυμάτων, χωρίς να τολμά να βεβηλώση τον αγνόν και ιερόν του τάφον. Κάποια χαμίνια όμως ήρχισαν να ενοχλούν την ελεεινήν ιερόδουλον. Οι γυναίκες που έστεκαν κοντά εις την

---

⁸¹ Βλ. Χρυσάνθος Χρυσάνθου, *Η ιστορία του τόπου μας: Ενθύμιον. Ιερόδουλες, πόρνες, αρτίστες*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζίης Κύπρου, Λευκωσία 2011, στο: <https://www.reporter.com.cy/local-news/article/289686/> (ανακτήθηκε: 03/05/2021).

γειτονική θύραν της εκκλησίας εσκανδαλίστησαν. Ένας ζαπτιές τότε την επλησίασεν άγριος και σοβαρός και την διέταξε να ξεκουμπισθή απ' εκεί. [...]» («Η κόρη της αμαρτίας», Β917)

Σύμφωνα με το συγκεκριμένο χωρίο, η πόρνη φαίνεται να αποκλίνει από την «κανονικότητα» του κοινωνικού πρέποντος. Χωρίς αμφιβολία υφίσταται τον στιγματισμό και την ηθική καταδίκη. Η αντιμετώπισή της όμως από τον αφηγητή είναι αρκετά ιδιαίτερη. Αυτός δεν την προβάλλει ως μια φιγούρα διαστροφής, αλλά ως ένα θυματοποιημένο αντικείμενο της κοινωνίας, και εγκαλεί αυτήν, την κοινωνία, για τον ηθικό ξεπεσμό της πόρνης η οποία εξευτελίζεται και ποδοπατείται. Η ελεητική στάση που έχει απέναντι στην πόρνη πρωταγωνίστρια του διηγήματος αντιτίθεται με αυτήν του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου.

Μια άλλη περιγραφή σε άλλο διήγημα, που είναι η ιδανικότερη για την αντίληψη που έχει ο αφηγητής για τις πόρνες, είναι και η πιο κάτω:

«Ήτανε μια θλιμμένη Μαγδαληνή που έκλαιε τον μόνο σύντροφό της. Η άμοιρη! Ήτανε κι αυτή ένα απ' τα δυστυχισμένα αυτά θύματα της κοινωνίας. Φτωχές, έρημες κι ανυποστήριχτες, αναγκάζονται να κολυμπήσουν μέσα στον βόρβορο, να χωθούν στη βρωμερή τη λάσπη, για να κερδίσουν το ψωμί τους. Και το δράμα αρχίζει. Από παντού διωγμένες, από παντού περιφρονημένες, πιο πολύς ο βόρβορος που τες σκεπάζει. Όλη τη νύχτα φκιασιδωμένες, μισόγυμνες, με τα νυσταγμένα τους πρόσωπα και τα βαθουλωμένα τους μάτια της δυστυχίας και της ακολασίας σημάδια ξελαρυγγίζονται στο μπάλκο, χαριεντίζονται ανόρεχτα, για να ευχαριστήσουνε μια μάζα από χυδαίους και άπονους σαρκαστές της δυστυχίας. Και όσα γέλια και όση χαρά, τόσα κλάματα και τόση θλίψη κάτω απ' την ψεύτικη μάσκα που 'ναι καταδικασμένες να φορούν. Και το δράμα μεταβάλλεται σε τραγωδία. Εξαντλημένες, αποκαμωμένες, παρακμασμένες πια, χωρίς φίλο και χωρίς προστάτη, περνούνε τα τελευταία χρόνια τους σ' απελπισία. Η απαίσια αρρώστια τες κυριεύει. Το λιγνό κορμί τους σκελεθρωμένο στο κρεβάτι του πόνου, ο ξηρός βήχας τούς ξεσχίζει τα στήθια. Και μια μέρα η άθλια ζωή τους τελειώνει, χωρίς ένα δάκρυ να πέση στον άγνωστο τάφο τους... [...]» («Μικρό δράμα», Β983)

Και εδώ ο συγγραφέας δεν δείχνει αποστροφή ή περιφρόνηση προς την «καταδικασμένη» πόρνη και ούτε την κατακρίνει. Απεναντίας φαίνεται σαν να εξεγείρεται ενάντια στη δυσμένεια των συνθηκών που βίωναν όλες οι πόρνες, εστιάζει στα προσωπικά πάθη τους αλλά και στην άθλια σωματική και ψυχολογική τους κατάσταση.

3. Δουλικά: Υπηρέτες και υπηρέτριες

Η ανάγνωση των πρώιμων κυπριακών διηγημάτων υπέδειξε και ένα μεγάλο αριθμό αναφορών του όρου «υπηρέτης» και «υπηρέτρια», «δούλος» και «δούλα». Ο υπηρέτης θεωρείται ως άτομο του κοινωνικού περιθωρίου ταξικά. Ειδικά στα διηγήματα που αναφέρονται στην πόλη εντοπίζεται πολύ συχνά η προβολή του τύπου του υπηρέτη που εντάσσεται στο κοινωνικό περιθώριο από πλευράς ταξικής διαστρωμάτωσης και ανισότητας.

Το υπηρετικό προσωπικό ήταν κάτι το κοινότοπο στην αστική κοινωνία. Οι πιο εύπορες οικογένειες είχαν όλες το «δουλικό» τους, που τους έκανε τις εσωτερικές και εξωτερικές δουλειές του σπιτιού. Αξίζει επίσης να επισημανθεί ότι οι γυναίκες υπηρέτριες σε αυτά τα διηγήματα είναι περισσότερες από τις αντίστοιχες αναφορές σε άνδρες υπηρέτες. Η παρατήρηση αυτή συνάδει και με τα στατιστικά δεδομένα. Στην απογραφή του 1891 οι γυναίκες είχαν δηλωθεί σε ποσοστό 12% ως υπηρέτριες με αρκετές από αυτές να είναι μεταξύ 5 και 14 χρόνων.⁸²

Οι γυναίκες αυτές, που μπαίνουν τόσο πρώιμα στην αγορά εργασίας ως «δουλικά» υποκινημένες από τη φτώχεια έπρεπε να υπηρετούν και να φροντίζουν τα εύπορα άτομα και ως αντάλλαγμα πληρώνονταν ή είχαν μια καλύτερη ποιότητα ζωής, όπου έτρωγαν και έπιναν δωρεάν. Παραθέτουμε ένα ενδεικτικό ή χαρακτηριστικό παράδειγμα:

«Επήγε κι έγινε δούλα στον Μουσταφά, για να τον καλοκρατή και να μη τους πουλήση τα λίγα κτήματά τους που του τα 'χουν όλα υποθήκη. [...]» («Ο Δημήτρης», B1004)

Η καθημερινότητά τους ήταν πολύ δύσκολη και απαιτητική, όπως περιγράφεται αναλυτικά και στο πιο κάτω απόσπασμα:

«Ξυπνούσανε τη συνηθισμένη ώρα και συγύριζαν όλο το σπίτι καθώς και πριν, προσέχοντας ως την παραμικρή λεπτομέρεια που κάνει πάστρα και συγύρισμα τέλειο· κι όλη αυτή η δουλειά γινότανε καθώς και πριν μ' όλη την προφύλαξη για να μη γίνη θόρυβος και ξυπνήσουνε τ' αφεντικά. Ύστερα έβαζε η Μάρθα την άσπρη κολλαρισμένη ποδιά και τη σκούφια. Ο Πολύκαρπος την κανελιά του στολή και γλιστρούσανε στα μακριά κοριντό· ρίχνοντας τις τελευταίες ματιές, βάζοντας το τελευταίο άγγιγμα στο συγύρισμα σιγαλοπερπάτητοι, σιγαλομίλητοι, λες και δεν είχαν συναίσθηση πως το απέραντο αρχοντόσπιτο ήταν έρημο και να περίμεναν πως από στιγμή σε στιγμή θα σήμαιναν τ' αφεντικά από την κλειστή κρεββατοκάμαρα. [...]» («Οι υπηρέτες», B1141)

⁸² Ε. Ράγκου, «Η γυναίκα της Κύπρου το 18^ο και 19^ο αιώνα», στο: Γ. Κ. Ιωαννίδης (επιμ.), *Η ζωή στην Κύπρο τον 18^ο και 19^ο αιώνα*, ό.π., σ. 116-117.

Οι υπηρέτες ενσωματώνονταν στην καθημερινότητα των πλούσιων ατόμων και την έκαναν άκρως ξεκούραστη για τα αφεντικά τους:

«Αυτά τα τραπεζομάνδηλά σας, παρατηρώ, δεν είναι δουλειά σας, κυρία εγγονή· αυτά τα ἔνδύματα των τιβανιών σου, βέβαια, δεν είναι δική σου δουλειά· αυτά τα στρώματά σας το ίδιο· βλέπω, έχετε δύο δούλας διά να στρώνωσι, να παστρεύωσι, να αγγειοπλύνωσι. Λοιπόν, ἴπετε μου, παρακαλώ, ποια είναι η δική σας δουλειά; Ε; Να τρώτε και να κοιμάσθε; [...]» («Ο πρόπαππος και η δισεγγόνη», Α57)

ενώ είχαν μάθει συγκεκριμένα «συστήματα», ένα εκ των οποίων αναφέρεται πιο κάτω:

«Ἐντούτοις, μόλις ἤρχισα κι εγώ να τρώγω, βλέπω τον υπηρέτην κι έρχεται να μου σηκώσει το πιάτον, σχεδόν γεμάτον, διότι εγώ, πού να σκεφθώ τα συστήματα των κασαπαλιτών;⁸³ [...]» («Ο πρόπαππος και η δισεγγόνη», Α56)

Οι υπηρέτριες ήταν συνήθως φτωχές νεαρές γυναίκες από αγροτικές περιοχές ή λαϊκά στρώματα που στέλνονταν στα σπίτια προκειμένου να βοηθήσουν οικονομικά τις οικογένειές τους. Μια υπηρέτρια δεν έκανε μόνο τις δουλειές του σπιτιού, αλλά βοηθούσε και στην προετοιμασία των ατόμων:

«[...] έχωσι δούλαν διά το κτένισμα, δούλαν διά το νδύμα και δούλαν διά το λούμα;» («Ο πρόπαππος και η δισεγγόνη», Α76)

Ιδιαίτερα όταν πέθαιναν οι γονείς τους, τα κορίτσια εργάζονταν ως υπηρέτριες και βίωναν σε μεγάλο βαθμό την κακομεταχείριση, όπως παρουσιάζεται και πιο κάτω:

«Αλλά δεν εκινδύνευε πλέον ν' αποθάνη της πείνης, ως όταν εστερήθη των γονέων της, διότι τώρα ηδύνατο να εργασθή. Και εισήλθεν εις τινα οικίαν ως υπηρέτρια. Ἐμεινεν εκεί δύο έτη εργαζομένη και μετά γενναιότητα δεχομένη τας ὕβρεις, ἄς αφειδώς τη επεδαψίλευεν η οικογένεια, κατόπιν εγκατέλειπεν αυτήν και εισήλθεν εις ἄλλην οικίαν, μετά τινα χρόνον και ταύτην ἤλλαξε δι' ἄλλης και οὕτω καθεξής. Κοινοτάτη ιστορία. Είναι η ιστορία όλων των υπηρετριών. [...]» («Ένα μυστήριο», Α346)

Μια μεγάλη πλειοψηφία από αυτές δεινοπαθούσε στα χέρια των εργοδοτών τους που τις εκμεταλλεύονταν. Οι περισσότερες αναφορές αντλούνται από το αστικό και πάλι πλαίσιο.⁸⁴ Πιο κάτω παρατίθεται ίσως το πιο αντιπροσωπευτικό απόσπασμα που εντόπισα στα διηγήματα, το οποίο προβάλλει τις δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης των υπηρετριών. Σε αυτό η

⁸³ Οι κασαπαλίτες ήταν οι κάτοικοι της πόλης.

⁸⁴ Α. Βασιλείου, *Γυναίκα της Κύπρου*, σ. 55.

κύρια πρωταγωνίστρια είναι ένα κορίτσι δέκα χρόνων που είχε δοθεί για υιοθεσία σε μια οικογένεια, όπου και είχε γίνει σκλάβο:

«Εἰς τοῦ ἀνθρώπου τούτου τὰς χεῖρας παρεδόθη ἡ αὐτοῦ Ελεγκοῦ ὑπὸ τοῦ μέλλοντος θεοῦ πατρός της καὶ τῆς μητρός της, ὡς υπηρέτρια, με τὴν συμφωνίαν νὰ ἐργάζεται τὸ πρῶτον ἔτος δωρεάν «μόνον καλά νὰ φάη, καλά νὰ ντυθῆ», ὡς ἔλεγεν ὁ Μαχαλλεπίδης καὶ ὕστερα θὰ τῆς ὠρίζε μισθόν. Ἐννοία σας κὶ ἐγὼ θὰ τὴν ἔχω σαν παιδί μου, εβεβαίου τὴν μητέρα της, ἡ ὁποία ἐκλαίει καταφιλοῦσα τὴν μονάκριβὴν κόρην της. [...] Πρέπει νὰ βγάξῃ τὸ ψωμί της, εἰδεμὴ ἂς μας λείψῃ. Καὶ ἡ ἀξία σύζυγός τοῦ ἀπεκρίθη: Ἐννοία σου, Θεόδωρέ μου, καὶ ἀπὸ τὰ δικά μου χέρια δὲν θὰ χαραμοφάγῃ. Τὸ ψωμί της θὰ τὸ βγάλῃ καὶ διπλό. Ξέρω ἐγώ. Καὶ ἀπὸ τῆς ἐπομένης ἤρχισε τὸ μαρτύριον τῆς αὐτοῦ κόρης «διά νὰ βγαίῃ τὸ ψωμί της καὶ διπλό». [...] Τὸ βράδυ, τὰ ἀπομεινάρια τοῦ δείπνου καὶ τοῦ διά τὴν ἐπαύριον φυλαττομένου πιάτου, ὀλίγα γλειμμένα κόκκαλα, ὀλίγα χόρτα ἢ πατάτες εἰς ὀλίγην σάλτσαν, ἀπετέλουν τὸ ἐπίφθονον δείπνον τῆς δυστυχοῦς κόρης, εἰάν ὅλην τὴν ἡμέραν δὲν εἶχε δώσει ἀφορμὴν παραπόνου εἰς τὴν φοβερὰν κυρίαν Μαχαλλεπίδου· ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὄφειλεν, ἀφοῦ ἐπλενε τὰ πιάτα, νὰ ἀρκεσθῆ εἰς ἓνα ξεροκόμματο καὶ εἰς πολυαριθμοὺς ραβδισμοὺς τοὺς ὁποίους ὁ κύριος Μαχαλλεπίδης τῆς ἔδιδε με ὀρεξίν μαρτυροῦσαν παλαιὰν ἔξιν. [...] Εἰς τὰ γόνατά της ὑπῆρχε πάντοτε μίᾳ λεπτῇ βέργᾳ, ἡ ὁποία κατέπιπτε συρίζουσα ἐπὶ τῶν ὠμων τῆς αὐτοῦ κόρης ὅταν αἱ μελαναὶ ἐκ τοῦ ψύχους καὶ τῆς κοπώσεως χεῖρες της δὲν ἔστρεφον τὴν σβίαν ἀρκετὰ ταχέως. [...] Ἀμέσως μίᾳ παλαιᾷ βούφα τῆς μητρός της κυρίας Μαχαλλεπίδου ἀνεσύρθη ἀπὸ τὸ κελλάρι ὅπου ἐφυλάττετο, νήματα διαφόρων χρωμάτων ἠγοράσθησαν καὶ ἡ μικρὰ σκλάβο, ὅταν ἐτελείωνε τὰς υπηρεσίας της, ἐργάζετο συνεχῶς καὶ ἀδιακόπως εἰς τὴν βούφαν πρὸς ὄφελος τῶν κυρίων της, οἵτινες δὲν τὴν ἔδερον τώρα ὀλιγότερον ἀπὸ πρὶν, οὔτε τὴν ἔτρεφον καλύτερον. [...] Ἡ βέργα τῆς ἀγρίας κυρίας της, τὸ μπαστούνι τοῦ πρώην διδασκάλου καὶ προπαντὸς ἡ νηστεία, εἰς τὴν ὁποίαν τὴν κατεδίκάζον, τὴν ἔκαμνον νὰ κλαίῃ πικρὰ καὶ νὰ ἀκριβοπληρῶνῃ τὰ σφάλματα τῶν ἄλλων. [...] Δύο ἡμέρας μετὰ τὴν ἀφίξιν τῶν εἰς τὸ χωρίον, ἡ Ελεγκοῦ, ἡ βασανισμένη σκλάβο, ἀπέθανε.» (Ἔσπροι σκλάβοι, Β749)

Μέσα ἀπὸ τὸ προαναφερθὲν χωρίο μποροῦμε νὰ ἀντλήσουμε τὶς ἀπαραίτητες πληροφορίες γιὰ τὴν κατάστασιν ποὺ εἶχαν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὰ κορίτσια ποὺ στέλλονταν ὡς υπηρέτριες προκειμένου νὰ βγάλουν τὰ πρὸς τὸ ζῆν. Τὰ κορίτσια αὐτὰ βίωναν τὴν ἐκμετάλλευσιν ἀλλὰ καὶ τὴν ταπείνωσιν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς τους στὰ ἀστικά σπιτία ποὺ ἀποτελοῦσαν καὶ τὸν χώρον ἐργασίας τους. Σύμφωνα μάλιστα με μελέτες, οἱ γυναῖκες μικρότερης κυρίως ἡλικίας ποὺ ἀσχολοῦνταν ὡς υπηρέτριες-βοηθοὶ σὲ σπιτία ἀντιμετώπιζαν μεγαλύτερον βαθμὸν

εκμετάλλευσης, εφόσον βρίσκονταν στη διάθεση του εργοδότη τους κάθε ώρα και λεπτό της μέρας.⁸⁵

Το κορίτσι του πιο πάνω διηγήματος βίωνε το δικό του μαρτύριο. Δούλευε όλη μέρα, το χτυπούσαν με τη βέργα και του έδιναν να φάει τα απομεινάρια του φαγητού τους σαν να ήταν κάποιο παραμελημένο ζώο. Η συμπεριφορά των ανθρώπων για τους οποίους δούλευε ήταν άκρως απάνθρωπη. Εκτός από τις δουλειές του σπιτιού και τη σωματική βία που δεχόταν, είχε να αντιμετωπίσει και την αδιάκοπη εργασία με τη βούφα. Η πλήρης εκμετάλλευση των αστών δεν είχε τελειωμό, με αποτέλεσμα τον θάνατο του βασανισμένου κοριτσιού.

---

⁸⁵ Antoinette Fauve-Chamoux (ed.), *Domestic Service and the Formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th -21st centuries*, Peter Lang, Λονδίνο 2004, σ. 382.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μέσα από τις σελίδες της παρούσας εργασίας επιχειρήσαμε τον εντοπισμό και την καταγραφή αναφορών σχετικά με το άτομο και την κοινωνία στα πρώιμα κυπριακά διηγήματα της περιόδου 1878-1920. Τα κυπριακά διηγήματα καταφέρνουν να διαφυλάξουν άριστα όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά ήθη, έθιμα και παραδόσεις, την καθημερινότητα αλλά και τη συμπεριφορά των ανθρώπων της Κύπρου σε μια περίοδο μεταβατική, καθώς το νησί βρίσκεται πλέον υπό τη βρετανική διακυβέρνηση.

Ακολουθούν ορισμένα βασικά συμπεράσματα που πρόκυψαν από την έρευνά μου.

Παρουσίαση του χωριού. Μέσα από τις λογοτεχνικές αναπαραστάσεις στα υπό εξέταση κυπριακά διηγήματα αναδύονται κατεξοχήν εικόνες από τη ζωή των ανθρώπων του χωριού, με δεδομένο ότι η κυπριακή κοινωνία ήταν βασικά μια αγροτική κοινωνία. Πρόκειται για εικόνες που αποτυπώνουν την ειδυλλιακή αλλά και τη ρεαλιστική πλευρά της επαρχίας. Από τη μια, εντοπίζονται περιγραφές εξιδανικευμένων εικόνων του χωριού που τοποθετούν τον αναγνώστη σε μια γιορτή ή σε ένα πανηγύρι και, από την άλλη, προβάλλονται σκληρά ρεαλιστικές εικόνες. Οι δεύτερες αφορούν τη φτώχεια, την ορφάνια, τη θνησιμότητα, αλλά και την αγραμματοσύνη των κατοίκων της κυπριακής υπαίθρου. Αξίζει να σημειώσουμε ότι, αν και λιγότερο εμφανής απ' ό,τι στην πόλη, ταξική διαστρωμάτωση υπάρχει και στο χωριό με την εμφάνιση των πλούσιων κτηματιών.

Αστικά κέντρα. Η έλευση των Άγγλων στο νησί είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία των πρώτων αστικών κέντρων. Πέρα από την ταξική διαστρωμάτωση, που είναι σαφώς πιο αισθητή στα διηγήματα που διαδραματίζονται στα πρώιμα αστικά κέντρα της εποχής, στο περιβάλλον της πόλης εντάσσονται και οι νέες «μόδες» τις οποίες φέρνουν οι Άγγλοι με τον ερχομό τους στο νησί, όπως για παράδειγμα το μπιλιάρδο και το θέατρο, αλλά και νέα χόμπι και πάθη, όπως η χαρτοπαιξία (η απώλεια σημαντικών χρηματικών ποσών εξαιτίας της).

Θνησιμότητα. Η ζωτικότητα που χαρακτηρίζει τα διηγήματα, τόσο στο περιβάλλον του χωριού όσο και σε εκείνο της πόλης, έχει ως αντίβαρό της την αναπόδραστη πραγματικότητα του θανάτου. Η υψηλή θνησιμότητα, ιδίως στις αγροτικές περιοχές, ήταν αποτέλεσμα μολυσματικών ανιάτων ασθενειών που έπλητταν όλους, και κυρίως τα παιδιά. Η εξάλειψή της ήταν δύσκολη εφόσον το υγειονομικό σύστημα, ειδικά στα χωριά, ήταν ανύπαρκτο, κάτι που οδηγούσε τον ντόπιο πληθυσμό σε διάφορες προλήψεις για θεραπείες με βότανα ή και γιατροσόφια.

Κοινωνικά υποβαθμισμένες ομάδες. Η ζωή στην ύπαιθρο διαγράφεται πολύ σκληρή για τη γυναίκα, η οποία είχε πολλές ευθύνες αλλά λίγα προνόμια και η θέση της ήταν σαφώς υποβαθμισμένη. Από το εύρος των αναφορών που καταγράφονται ξεχωρίζει ο παραγκωνισμός της γυναίκας του χωριού. Από την άλλη, εντύπωση προκαλούν οι αναφορές για τη γυναίκα της πόλης, οι ασχολίες της και η πνευματική της καλλιέργεια. Αξίζει πάντως να σημειώσουμε ότι ακόμη και στο περιβάλλον της πόλης είναι αισθητός ο μεγάλος αριθμός των γυναικών υπηρετριών, που λόγω φτώχειας, ορφάνιας, εγκατάλειψης (ή σε συνδυασμό αυτών), οδηγούνται από το χωριό στην πόλη για να υπηρετήσουν στα πλούσια σπίτια, και συχνά γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης και ωμής βίας.

Ένα άλλο μελανό σημείο που αναδεικνύεται για την κοινωνία της εποχής από τη μελέτη των διηγημάτων είναι η αντιμετώπιση και ο ρόλος του παιδιού, που σε καμία περίπτωση δεν μοιάζει με τη σημερινή εποχή. Τα παιδιά εργάζονται από μικρά σε ιδιαίτερα δύσκολες συνθήκες και παίρνουν στοιχειώδη εκπαίδευση. Ορισμένα, ωστόσο, καταφέρνουν λόγω της ευφυΐας και της προσοχής που τους δίνεται από τους δασκάλους τους να προχωρήσουν τις σπουδές τους στην πόλη. Γενικά, και εδώ παρατηρούμε κάποιες έμφυλες διαφορές: τα κορίτσια δεν έχουν τις ίδιες δυνατότητες για εκπαίδευση, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις, και ασχολούνται βασικά με τις δουλειές του σπιτιού και την προίκα τους (υφαίνοντας στη βούφα), καθώς παντρεύονται μικρά. Ο πρωταγωνιστικός ρόλος κυρίως των αγοριών στα διηγήματα βρίσκεται σε εμφανή αντίθεση με τον σχεδόν ελλιπή πρωταγωνιστικό ρόλο των κοριτσιών, κι αυτό είναι κάτι που απαντά στην τότε κυπριακή πραγματικότητα.

Χαρακτηριστικές επίσης μορφές κοινωνικά περιθωριοποιημένων ατόμων είναι αυτές του τρελού/της τρελής, που χάνουν τα λογικά τους συνήθως από έρωτα (αλλά και από άλλες αιτίες). Από τις αναφορές για την κυπριακή κοινωνία, ιδίως της πόλης, δεν λείπουν και οι αναφορές τόσο στην πορνεία όσο και στα δουλικά που, όπως καταγράφεται μέσα από την πένα των διηγηματογράφων, που είχαν να αντιμετωπίσουν το σκληρό πρόσωπο της κοινωνίας. Οι διηγηματογράφοι φαίνεται να διάκεινται με συμπάθεια απέναντι στις πόρνες εγκαλώντας την κοινωνία για τον ξεπεσμό τους και την ωμή τους εκμετάλλευση. Κάτι ανάλογο ισχύει και για τα «δουλικά» (ανεξαρτήτως φύλου).

Συγκεφαλαιώνοντας, τα πρώιμα κυπριακά διηγήματα αποτελούν ένα σημαντικό εργαλείο, μέσω του οποίου αντλούμε ατόφιες πληροφορίες για τον παραδοσιακό τρόπο ζωής αλλά και για τις κοινωνικές αλλαγές που επέφερε η έλευση των Άγγλων στο νησί την υπό εξέταση περίοδο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πρωτογενής Βιβλιογραφία

1. Χατζηαθανασίου Χρίστος (έρευνα-επιμέλεια), *Πρώιμα διηγήματα-αφηγήματα στην Κύπρο (1878-1920)*, τόμοι Α'-Β', Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', Λευκωσία 2012.

Δευτερογενής Βιβλιογραφία

2. Αναστασιάδου Πελαγία, *Παραστάσεις της κοινωνικής δομής στα ποιητάρικα τραγούδια της Κύπρου* (διδακτορική διατριβή), Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 2003.
3. Αποστόλου Δόξα, *Η παραδοσιακή καλλιέργεια των σιτηρών στην Κύπρο*, Υπουργείο Γεωργίας, Φυσικών Πόρων και Περιβάλλοντος, Λευκωσία 2012.
4. Βασιλείου Ανδρούλα, *Γυναίκα της Κύπρου. Ενός αιώνα διαδρομή*, Εν τύποις, Λευκωσία 2019.
5. Γιαγκουλλής Γ. Κωνσταντίνος, *Κυπριακή Λογοτεχνία. Συμβολή στη διερεύνηση και σπουδή της περιόδου 1878-1920*, χ.ε., Λευκωσία 1986.
6. Δεληβοριά Γιάννα, *Το φάσμα της τρέλας: Ζητήματα γραφής και αναπαράστασης στην ελληνική πεζογραφία του 19ου και 20ού αιώνα* (διδακτορική διατριβή), Τμήμα Φιλολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2004.
7. Δημητρίου Νικολέττα, «Παραδοσιακά επαγγέλματα και ασχολίες», *Το Χρονικό*, τεύχος 153 (27 Φεβρουαρίου 2011), Πολιτιστικό Ίδρυμα Τράπεζας Κύπρου, Λευκωσία 2011.
8. Ζέρβας Γιάννης (επιμέλεια), *Ο κυπριακός παραδοσιακός χορός. Επιτόπιες έρευνες* (Λεμεσός, 5-7 Δεκεμβρίου 2014), Λαογραφικός Όμιλος Λεμεσού, Λεμεσός 2018.
9. Ιεροκηπιώτης Γ. Κώστας, *Η ελληνική εκπαίδευση στην επαρχία Πάφου (1878-1960). Συμβολή στην ιστορία της εκπαίδευσης της Κύπρου* (διδακτορική διατριβή), Τμήμα Φιλολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1991.
10. Ιωαννίδης Κ. Γεώργιος (επιμέλεια), *Η ζωή στην Κύπρο τον ΙΗ και ΙΘ αιώνα*, Διαλέξεις Λαϊκού Πανεπιστημίου, Δήμος Λευκωσίας, Λευκωσία 1984.
11. Κεχαγιόγλου Γιώργος – Παπαλεοντίου Λευτέρης, *Ιστορία της Νεότερης Κυπριακής Λογοτεχνίας*, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου, Λευκωσία 2016.

12. Κωφού Μαρία, «Η παράδοση στο παρόν μέσα από το παράδειγμα των τσαττιστών στη γιορτή/φεστιβάλ του κατακλυσμού στη Λάρνακα της Κύπρου» (πτυχιακή εργασία), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Άρτα 2019.
13. Μιχαήλ Ν. Μιχάλης, *Η διαδικασία συγκρότησης ενός θεσμού εξουσίας: Εκκλησία της Κύπρου, 1754-1910* (διδακτορική διατριβή), Τμήμα Τουρκικών και Μεσανατολικών Σπουδών Πανεπιστημίου Κύπρου, Λευκωσία 2004.
14. Παπαγεωργίου Π. Στέφανος, *Η πρώτη περίοδος της «Αγγλοκρατίας» στην Κύπρο [1878-1914]. Πολιτικός εκσυγχρονισμός και κοινωνικές αδράνειες*, Παπαζήσης, Αθήνα 1996.
15. Παπαχαλαράμπους Γεώργιος Χ., *Κυπριακά ήθη και έθιμα*, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, Λευκωσία 1965.
16. Παυλίδης Άντρος, *Ιστορία της νήσου Κύπρου*, τόμος Δ', Φιλόκυπρος, Λευκωσία 1993.
17. Περσιάνης Κ. Παναγιώτης, *Πόλεις και πολιτισμός. Ο ρόλος των κυπριακών πόλεων στη δημιουργία του νεότερου πολιτισμού της Κύπρου (1878-1931)*, Intercollege, Λευκωσία 2007.
18. Πεχτελίδης Ιωάννης, *Κοινωνιολογία της παιδικής ηλικίας*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα 2015.
19. Πρωτοπαπά Καλλιόπη – Ζέρβας Γιάννης (επιμέλεια), *Η γυναίκα στην παραδοσιακή κοινωνία της Κύπρου* (Λεμεσός, 20-21 Νοεμβρίου 2009), Λαογραφικός Όμιλος Λεμεσού, Λευκωσία 2012.
20. Ρουσούνιδης Ανδρέας (επιμέλεια), *Πρακτικά του Πρώτου Συμποσίου Κυπριακής Λαογραφίας* (Λεμεσός, 20-25 Μαΐου 1978), Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, Λευκωσία 1985.
21. Τσακτσίρας Λάμπρος (επιμέλεια), *Κύπρος: Ιστορία & Πολιτισμός από την αρχαιότητα έως σήμερα*, Μαλλιάρης-Παιδεία Α.Ε. και Πήγασος Εκδοτική Α.Ε., Θεσσαλονίκη 2006.
22. Fauve-Chamoux Antoinette (ed.), *Domestic Service and the Formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th -21st centuries*, Peter Lang, Λονδίνο 2004.

23. Χαραλάμπους Φ. Δημήτρης, «Φύλο και διδασκαλικός συνδικαλισμός στην αγγλοκρατούμενη Κύπρο (1898-1960)», στο: Μπουζάκης Σήφης (επιμέλεια), *Εκπαίδευση και κοινωνική δικαιοσύνη* (Πανεπιστήμιο Πάτρας, 3-5 Οκτωβρίου 2008), Πάτρα 2009.
24. Χατζηδημητρίου Κάτια, *Ιστορία της Κύπρου*, Ι. Γ. Κασουλίδης & Υιός ΛΤΔ, Λευκωσία 2005.
25. Χατζηθεοχάρους-Κουλουρίδου Παναγιώτα, *Ο θεσμός της προίκας στην Κύπρο κατά τον 20ό αιώνα (1920-1974). Από την αγροτική στην αστική κοινωνία* (διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2004.
26. Χατζηττοφή Πετρούλα, Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου Ευφροσύνη, *Μια φορά κι έναν καιρό στη Λάρνακα...Ο κόσμος του παιδιού στην αστική κοινωνία (1878-1960)*, Ίδρυμα Φοίβου Σταυρίδη-Αρχαία Λάρνακας, Λάρνακα 2018.
27. Χρυσάνθου Χρυσάνθος, *Η ιστορία του τόπου μας: Ενθύμιον. Ιερόδουλες, πόρνες, αρτίστες*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, Λευκωσία 2011, στο: <https://www.reporter.com.cy/local-news/article/289686/> (ανακτήθηκε: 03/05/2021).